

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

**Византијски цареви
у српским средњовековним житијима**

Ментор: др Радивој Радић

Студент: Бојана Комарица ИС18/009

Београд
2019.

Садржај

Списак скраћеница.....	3
Извори.....	3
Литература.....	6
Увод.....	10
Цареви рановизантијске епохе.....	15
Цар Константин I Велики (324–337).....	16
Цар Јулијан Апостата (361–363).....	24
Цар Теодосије I Велики (379–395).....	26
Цареви из X и XI века.....	29
Цар Нићифор II Фока (963–969).....	29
Цар Михаило IV Пафлагонац (1034–1041).....	32
Комнини.....	34
Цар Манојло I Комнин (1143–1180).....	35
Цар Андроник I Комнин (1183–1185).....	38
Анђели.....	44
Цар Исак II Анђео (1185–1195).....	44
Цар Алексије III Анђео (1195–1203).....	46
Никејски цареви.....	51
Цар Теодор I Ласкарис (1204–1221).....	52
Цар Јован III Дука Ватац (1222–1254).....	57
Палеолози.....	60
Цар Михаило VIII Палеолог (1261–1282).....	61
Цар Андроник II Палеолог (1282–1328).....	66
Цар Михаило IX Палеолог (савладар 1291–1320).....	73
Цар Андроник III Палеолог (1328–1341).....	74
Цар Јован V Палеолог (1341–1391).....	80
Цар Јован VII Палеолог (1390).....	87
Цар Манојло II Палеолог (1391–1425).....	89

Закључак.....	94
Извори.....	96
Литература.....	98
Списак илустрација.....	102

Списак скраћеница

Извори

Данило други, <i>Живот краља Милутина</i>	Данило Други, <i>Животи краљева и архиепископа српских и службе</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста, прир. проф. др Гордон Мак Данијел и проф. др Дамњан Петровић, дан. језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић и Лазар Петровић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.
Данило други, <i>Живот краљице Јелене</i>	Данило Други, <i>Животи краљева и архиепископа српских и службе</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста, прир. проф. др Гордон Мак Данијел и проф. др Дамњан Петровић, дан. језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић и Лазар Петровић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.
Данилов настављач, <i>Живот краља Стефана Уроша Трећег</i>	<i>Данилови настављачи – Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига седма, прир. проф. др Гордон Мак Данијел, дан. језичка верзија Лазар Мирковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989.

Данилов настављач, <i>Стефан краљ, син трећега Уроша</i>	<i>Данилови настављачи – Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига седма, прир. проф. др Гордон Мак Данијел, дан. језичка верзија Лазар Мирковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989.</i>
Данилов настављач, <i>О постављењу другог патријарха српскога кир Саве</i>	<i>Данилови настављачи – Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига седма, прир. проф. др Гордон Мак Данијел, дан. језичка верзија Лазар Мирковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989.</i>
Доментијан, <i>Живот Светога Саве</i>	Доментијан, <i>Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига четврта, прир. проф. др Радмила Маринковић, прев. Лазар Мирковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.
Доментијан, <i>Живот Светога Симеона</i>	Доментијан, <i>Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига четврта, прир. проф. др Радмила Маринковић, прев. Лазар Мирковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.
<i>Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа</i>	<i>Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа (прев. Лазар Мирковић), у: Стара српска књижевност II, српска књижевност у сто књига, књига 2, Матица српска – Српска књижевна задруга, Нови Сад, 1966.</i>

Патријарх Пајсије, <i>Сабрани списи</i>	Патријарх Пајсије, <i>Сабрани списи</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеснаеста, прев. Димитрије Богдановић и Томислав Јовановић, прир. Томислав Јовановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1993.
Свети Сава, <i>Сабрана дела</i>	Свети Сава, <i>Сабрана дела</i> , прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, Народна књига, Београд 2004.
<i>Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика</i>	<i>Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига четрнаеста, прир. Јасмина Грковић-Мејџор, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1993.
Стефан Првовенчани, <i>Сабрана дела</i>	Стефан Првовенчани, <i>Сабрана дела</i> , прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, Српска књижевна задруга, Београд 1999.
Теодосије, <i>Житије Светог Саве</i>	Теодосије, <i>Житија</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига пета, свеска прва, прир. проф. др Димитрије Богдановић, дан. језичка верзија Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.
Цамблак, <i>Књижевни рад</i>	Григорије Цамблак, <i>Књижевни рад у Србији</i> , Стара српска књижевност у 24 књиге, књига дванаеста, прев. Д. Петровић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989.

Литература

Богдановић, <i>Историја старе српске књижевности</i>	Димитрије Богдановић, <i>Историја старе српске књижевности</i> , Српска књижевна задруга, Београд 1980.
Богдановић, <i>Студије из српске средњовековне књижевности</i>	Димитрије Богдановић, <i>Студије из српске средњовековне књижевности</i> , Српска књижевна задруга, Београд 1997.
Бјури, <i>Варварска инвазија</i>	Џон Багнел Бјури, <i>Варварска инвазија на Европу</i> , Утопија, Београд 2010.
Geanakoplos, <i>Emperor Michael Paleologus</i>	Deno John Geanakoplos, <i>Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282</i> , Harvard University Press, 1959.
Динић, <i>Душанова царска титула у очима савременика</i>	Михаило Динић, <i>Душанова царска титула у очима савременика</i> , у: <i>Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана</i> , Српска академија наука, Београд 1951.
Дил, <i>Византијске слике</i>	Шарл Дил, <i>Византијске слике</i> , Српска књижевна задруга, Београд 1991.
Ђурић, <i>Сумрак Византије</i>	Иван Ђурић, <i>Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392-1448)</i> , Београд 1984.
Imber, <i>The Ottoman Empire</i>	Colin Imber, <i>The Ottoman Empire 1300–1481</i> , Istanbul 1990.
Иналцик, <i>Османско царство</i>	Халил Иналцик, <i>Османско царство. Класично доба 1300–1600</i> , Српска књижевна задруга, Београд 1974.
ИСН I	<i>Историја српског народа I</i> , ур. Сима Ћирковић, Српска књижевна задруга, Београд 1994.

<i>ИСН II</i>	<i>Историја српског народа II</i> , ур. Јованка Калић, Српска књижевна задруга, Београд 1994.
Кодер, <i>Византијски свет</i>	Јоханес Кодер, <i>Византијски свет</i> , Утопија, Београд 2011.
Кјусопулу, <i>Цар или управитељ</i>	Тоња Кјусопулу, <i>Цар или управитељ. Политичка власт и идеологија пред пад Цариграда 1453. године</i> , Београд 2014.
Ласкарис, <i>Византиске принцезе</i>	Михаило Ласкарис, <i>Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века</i> , Београд 1926.
<i>ЛССВ</i>	<i>Лексикон српског средњег века</i> , прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, KNOWLEDGE, Београд 1999.
Magdalino, <i>The Empire of Manuel I Komnenos</i>	Paul Magdalino, <i>The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180</i> , Cambridge University Press, 1993.
Мирковић, <i>Позно Римско царство</i>	Мирослава Мирковић, <i>Позно Римско царство</i> , Службени гласник, Београд 2016.
Мишић, <i>Историјска географија</i>	Синиша Мишић, <i>Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века</i> , Магелан Прес, Београд 2014.
Никол, <i>Византијске племићи</i>	Доналд М. Никол, <i>Византијске племићи. Десет портрета, 1250–1500</i> , Утопија, Београд 2002.
Nikol, <i>The Last Centuries of Byzantium</i>	Donald M. Nikol, <i>The Last Centuries of Byzantium 1261–1453</i> , Rupert Hart-Davis, London (s.d.)

ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A. P. Kazhdan, Oxford University Press, New York – Oxford 1991.
Острогорски, <i>Историја Византије</i>	Георгије Острогорски, <i>Историја Византије</i> , MIBA BOOKS, Београд 2017.
<i>Oksfordska Istorija Vizantije</i>	<i>Oksfordska Istorija Vizantije</i> , prir. Siril Mango, Dereta, Beograd 2011.
Поповић, <i>Мотив Федре и Хиполита</i>	Александар В. Поповић, <i>Мотив Федре и Хиполита у Житију Стефана Дечанског Григорија Цамблака</i> , у: <i>Зборник радова Византолошког института</i> 37, Београд 1998.
Радић, <i>Из Цариграда у српске земље</i>	Радивој Радић, <i>Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје</i> , Завод за уџбенике, Београд 2012.
Радић, <i>Константин Велики</i>	Радивој Радић, <i>Константин Велики. Надмоћ хришћанства</i> , Evoluta, Београд 2010.
Радић, <i>Константин Велики у српским средњовековним житијима</i>	Радивој Радић, <i>Константин Велики у српским средњовековним житијима</i> , у: <i>Непролазна вредност и трајна актуелност Миланског едикта, књига 1: Свако нека верује како му срце хоће</i> , Асоцијација невладиних организација југоисточне Европе – CIVIS, Београд 2011.
Радић, <i>Страх</i>	Радивој Радић, <i>Страх у позној Византији 1180–1453 I–II</i> , Стубови културе, Београд 2000.
Радић, <i>Црно столеће</i>	Радивој Радић, <i>Црно столеће. Време Јована V Палеолога (1332–1391)</i> , Завод за уџбенике, Београд 2013.

Radojčić, <i>Dva posljednja Komnena</i>	Nikola Radojčić, <i>Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju</i> , Zemaljska tiskara, Zagreb, 1907.
Трифуновић, <i>Азбучник</i>	Ђорђе Трифуновић, <i>Азбучник српских средњовековних књижевних појмова</i> , Нолит, Београд 1990.
Станковић, <i>Краљ Милутин</i>	Влада Станковић, <i>Краљ Милутин (1282–1321)</i> , Фреска, Београд 2012.
Станковић, <i>Манојло Комнин</i>	Влада Станковић, <i>Манојло Комнин, византијски цар (1143–1180)</i> , Завод за уџбенике, Београд 2008.
Станојевић, <i>Историја српскога народа</i>	Станоје Станојевић, <i>Историја српскога народа</i> , Београд 1908.
Ђоровић, <i>Историја Срба</i>	Владимир Ђоровић, <i>Историја Срба</i> , Ленто, Београд 2014.
Ферјанчић, <i>Србија и византијски свет</i>	Божидар Ферјанчић, <i>Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)</i> , у: Зборник радова византолошког института 27–28, Београд 1989.
Ферјанчић, <i>Константин</i>	Снежана Ферјанчић, <i>Константин (306–337)</i> , ЈП Службени гласник, Београд 2013.
Шене, Флизен, <i>Византија</i>	Жан-Клод Шене, Бернар Флизен, <i>Византија. Историја и цивилизација</i> , Clio, Београд 2010.
Шпадијер, <i>Хронолошки оквири</i>	Ирена Шпадијер, <i>Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца</i> , Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 2010.

Увод

Житије као књижевна врста има дугу историју од првих векова хришћанства до краја средњег века, па и новијег времена. Занимљиво је да је сваки народ нашао неки себи својствен израз у оваквој књижевности, тако да се у житијима може видети доста особености и карактеристика једног народа у времену када су житија настајала.¹ Житија су у неку руку и извор за изучавање духовне климе доба у коме су настајала.²

Уметничка житија су се развила из маририја – записа о прогонима првих хришћана. Маририји су били кратке забелешке, чија је шема била једноставна: догађаји до мучења, саслушање и пресуда заједно са описом смрти. Маририј би обично почињао речима: „*За царевања императора [...] у епархији [...] приведен је био човек окривљен због хришћанства.*“ Судија се прво труди да убеди хришћанина да се врати паганској религији, а после одбијања хришћанина да принесе жртву паганским боговима, судија би доносио смртну пресуду. Маририј се завршава пресудом и обавештењем да ли је извршење смртне пресуде било ван града (одсецање главе) или у самом граду (у циркуској ариени).³

Временом, маририји добијају више уметнички облик и стичу сталну композициону шему: личности, саслушање и говори, мучења, чуда. Неки писци житија су писали по обрасцу по коме су Ксенофонт или Плутарх писали биографије великих људи антике, док су други прекидали везу са класичним узорима и покушавали да самосталније пишу о животима светаца. Ипак, житије као књижевну врсту је усавршио Атанасије Александријски делом *Житије преподобног оца Антонија*, које је у неку руку постало узор за писање светитељских житија.⁴

У житијима лако можемо уочити библијске мотиве, а писци су често цитирали библијске текстове. Може се рећи да им је Свето писмо у неку руку обезбеђивало ауторитет, а Димитрије Богдановић је приметио да је хагиографија често почивала на идеји континуитета Библије и да је у питању својеврсна „продужена Библија“ или наставак дела апостолских. Важно је напоменути да је црква препоручивала овакве списе као званичну канонску литературу или литературу са посебном литургичком функцијом.

¹ Трифуновић, *Азбучник*, 51.

² *ЛССВ*, 193. (Р. Михаљчић)

³ Трифуновић, *Азбучник*, 51–53.

⁴ Исто, 49–51.

Светитељи су приказани као људи од младости предодређени за велика дела, а њихове су врлине изражене у одрицању, подвижништву и аскетизму.⁵ Житије је имало културну, обредну функционалност, било у саставу литургијског чина или пак манастирске обредности.⁶

Житија имају специфичну композициону шему, мада треба рећи да је се писци нису увек сасвим доследно држали. На самом почетку житија се налази дан и месец спомена (то је најчешће дан када је светитељ о коме се пише преминуо), а потом следи једноставан предговор, који уводи у сам предмет приповедања. Излагање о самом светитељу је веома занимљиво – писци житија пишу о његовом пореклу, родитељима, посвећењу и школовању... Ако би писац навео постојбину светитеља, писао би и о њеним природним лепотама или монасима подвижницима, а занимљиво је да се често тражио и етимолошки смисао његовог имена.⁷

У многим житијима се може прочитати како се главни јунак у детињству и младости клонио „неразумног провођења времена“, а често се може прочитати и како је избегавао брак, па чак и сваки однос са женама. Житија често говоре о подвижништву које је такође разноврсно – неки би се удаљавали на пуста места, док су неки живели у манастирима. На крају, животописци доста говоре и о смрти светитеља и његовим поукама које на самрти исказује блиским. Значајан део заузима излагање о светитељевим чудима после смрти.⁸

У српској средњовековној књижевности најстарије животописачке трагове можемо видети у извору из средине XII века, *Летопису попа Дукљанина* или *Барском родослову*, у коме су сачувани изводи из *Житија светог кнеза Владимира*. *Житије светог кнеза Владимира* је неки непознати Зећанин саставио после 1018. године, а писац *Барског родослова* је вероватно пред собом имао ово житије и из њега је извукао основну причу.⁹

⁵ ЛССВ, 192–193. (Р. Михаљчић)

⁶ Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 73.

⁷ Трифуновић, *Азбучник*, 49–66.

⁸ Исто, 66–68.

⁹ Исто, 60–61.

Прво познато српско житије представља *Житије Светога Симеона Немање*, које је као прву главу *Студеничког типика* написао Сава Немањић 1208. године. Стефан Првовенчани је приказао духовни подвиг свог оца у аренги Хиландарске повеље из 1200–1202. године, а потпуно житије је завршио нешто касније, 1216. године. Још једно житије Светог Симеона написао је Доментијан, који је саставио и *Житије Светога Саве* (завршено 1242–1243. или 1253–1254.).¹⁰

Теодосије, монах манастира Хиландар, написао је Житије Светога Саве – „сказано Доментијаном, а списано Теодосијем“.¹¹ Сам Теодосије као аутор је занимљив, јер осим чињенице да је био монах у Хиландару, о њему се ништа друго не зна. Оно што је сигурно када је Теодосије у питању јесте да је писао између 1236. (година смрти Светог Саве) и 1336. године (година Теодуловог преписа *Житија Светог Саве* од Теодосија – иначе најстаријег познатог преписа овог дела). У последње време у науци преовлађује мишљење да је Теодосије писац епохе краља Милутина и да се његова књижевна делатност одвијала током последњих деценија XIII и првих неколико деценија XIV века.¹²

У XIV веку хиландарски игуман и српски архиепископ Данило II написао је житија неколико српских владара (краља Уроша, краља Драгутина, краљице Јелене и краља Милутина) и својих претходника архиепископа. Непознати ученик архиепископа Данила саставио је житије свог учитеља и краљева Стефана Дечанског и Стефана Душана, а од свих ових житија је састављен такозвани *Данилов зборник* или *Животи краљева и архиепископа српских*.¹³

Убрзо после 1371. године неки непознати Моравчанин пише збирку минијатурно писаних портрета српских краљева и царева. Крајем XIV века настају три краћа житија кнеза Лазара и житије Инока Исаије. Током XV века епископ Марко пише *Житије патријарха Јефрема*, Григорије Цамблак *Житије краља Стефана Дечанског*, а Константин Филозоф, односно Константин Костенечки, пише *Житије деспота Стефана Лазаревића*. Негде између 1474. и 1478. године, Димитрије Кантакузин је написао житије Јована Рилског.¹⁴

¹⁰ Исто, 62.

¹¹ Исто.

¹² Шпадијер, *Хролошки оквири*, 4.

¹³ Трифуновић, *Азбучник*, 63.

¹⁴ Исто, 63–64.

Значајна су и житија настала почетком XVI века у Срему: непознати монах из Купинова написао је житије деспота Стефана Бранковића, а такође непознат монах из манастира Крушедол написао је краћа житија деспотице Ангелине и њеног сина деспота Ђурђа. Старо српско животописање се завршава житијима краља Стефана Првовенчаног и цара Уроша, која је написао патријарх Пајсије Јањевац у XVII веку.¹⁵ Захваљујући сложенем стицају околности, средњовековна књижевност код Срба наставља да живи и кроз XVI и XVII век. Српска књижевност била је у великом раскораку са развојем европске културе и дуго се држала старих, средњовековних образаца.¹⁶

Српски животописци су писали две врсте житија: пролошка и опширна. Кратка пролошка житија су се читала током богослужења у цркви на дан посвећен светитељу чији је живот описан, док су опширна житија читана у манастирској трпезарији за време обеда. Житија су писана са јасно одређеном практичном намером – да поуче, да вернике подстакну на врлину и религиозан живот достојанствен светитеља.¹⁷ То се лепо може видети у *Житију Светог Саве* које је написао Теодосије: он каже да не пише ради похвале, него што је „и старима било потребно да пишу житија изванредних људи и да их читају ради користи што је људи имају од њих.“¹⁸

Занимљиво је да у српској књижевности постоје и житија владара који нису канонизовани. У *Даниловом зборнику* можемо прочитати житије краља Стефана Душана, који није проглашен за светитеља и о његовој канонизацији се и даље води дискусија. Само житије Стефана Душана је врло занимљиво, јер не укључује многе битне догађаје из његовог живота – завршава се нападом и бекством угарског краља¹⁹, те се може претпоставити да је ово житије написано док је Стефан Душан био жив, и то пре крунисања за цара. Такође, у време када је Константин Филозоф написао *Житије деспота Стефана Лазаревића*, деспот Стефан још увек није био канонизован.

¹⁵ Исто, 60–64.

¹⁶ Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 253.

¹⁷ ЛССВ, 192–193. (Р. Михаљчић)

¹⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 101.

¹⁹ Данилов настављач, *Стефан краљ, син трећега Уроша*, 76–78.

Византија је имала значајну улогу у средњовековној српској историји, тако да се у српским средњовековним житијима често помињу византијски цареви. Најчешће су у питању цареви који су били савременици владара или црквених великодостојника чији су животи описани. На пример, у житијима Светог Симеона (Стефана Немање) помињу се цареви Манојло I Комнин, Андроник I Комнин и Алексије III Анђео.

Ипак, у српским житијима помињу се и цареви који нису били савременици личности чији су животи описани, већ су живели у ранијим епохама. Обично се помињу када се неки догађај из живота тих царева пореди са догађајима које животописци описују. Најбољи пример помињања царева који нису савременици је свакако цар Константин Велики. Живео је у IV веку, али га често помињу српски животописци: срећемо га у житијима Светог Симеона, краља Милутина, краља Стефана Дечанског, деспота Стефана Лазаревића и цара Уроша.

У овим раду ћемо, на основу онога што нам је остало записано у српским средњовековним житијима, анализирати начин на који су у њима приказани византијски цареви, у ком се контексту они помињу и због чега су битни за целу причу. Такође ћемо настојати да објаснимо који цареви су и због чега приказани позитивно, који негативно, али и који се помињу само узгред.

Цареви рановизантијске епохе

Византијско или Ромејско царство је на неки начин било продужетак Римске империје и њега не можемо замислити без три значајна елемента која су га у великој мери формирала: хришћанске вере, римског државног уређења и грчке културе. Сам назив царства, Византија, потиче из каснијег времена и Византинци га нису познавали, већ су себе називали Ромејима (тј. Римљанима). Као и Римско царство, Византија је себе сматрала за једино законито царство и византијски цареви су тежили владавини над областима које су некада припадале Римском царству, а сада су постале део хришћанске васељене. Тежило се таквој хијерархији држава на чијем би се челу налазио византијски владар као римски цар и као поглавар хришћанске васељене. Византијски владари су били итекако свесни веза Царства са Старим Римом, али се Византија временом постепено удаљавала од првобитних римских основа.²⁰

Ипак, у овим првим вековима, сав живот Византијског царства био је прожет римским елементима. Овај период се често назива рановизантијским или позноримским периодом – он обухвата прва три века византијске, али и последња три века римске историје. Ова три века заправо представљају прелазно доба – од Римске империје ка средњовековном Византијском царству.²¹ Тај прелаз није био једноставан, с обзиром на то да се током III века Римско царство нашло у кризи која је достигла врхунац током владавине такозваних „војничких царева“, али ситуација се постепено мењала реформама царева Диоклецијана и Константина, захваљујући којима се Царство опоравља.²²

У српским средњовековним житијима се помињу први византијски цареви: можемо срести чак три цара који су владали током рановизантијске, односно позноримске епохе. То су цар Константин Велики, цар Јулијан Апостата и цар Теодосије Велики. Међутим, док се цар Константин, први византијски цар, често спомиње у српским житијима, царева Јулијана и Теодосија срећемо само једном.

²⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 52–55.

²¹ Исто, 56.

²² *Oksfordska Istorija Vizantije*, 41.

Цар Константин I Велики (324–337)

Гај Флавије Валерије Константин био је син Флавија Валерија Констанција и Јелене (Хелене). Рођен је у Наису (д. Ниш), који је био један од значајнијих урбаних центара Балканског полуострва. Година његовог рођења не може се прецизно утврдити, а и подаци о дужини његовог живота варирају у изворима – живео је између 60 и 66 година. Имајући у виду чињеницу да је цар Константин преминуо 337. године, можемо закључити да је рођен у осмој деценији III века. Обично се наводи да је рођен 272. или 273. године.²³

Константинов отац је проглашен за цезара када је цар Диоклецијан увео систем тетрархије (власт у Царству била је подељена између четворице владара). Константин је као син цезара служио у римској војсци и пратио Диоклецијана и Галерија на њиховим походима и путовањима.²⁴ Након абдикације Диоклецијана и Максимијана 305. године, Констанције и Галерије су проглашени за августе и истог дана су именovali цезаре. Међутим, након Констанцијеве смрти 306. године долази до грађанског рата између претендента на царску титулу, Константина, Максенција (Максимијановог сина) и Севера. Константин је изашао као победник, а одлучујућа битка против Максенција се одиграла код Милвијског моста, 28. октобра 312. године.²⁵

Константинова владавина је изузетно значајна за историју хришћанства: он је са својим савладарем Лицинијем саставио Милански едикт. Суштина овог документа је општа верска толеранција – свима је дата слобода да следе своју религију, било да је у питању хришћанство или нека друга религија. Константин и Лициније су усвајањем Миланског едикта обезбедили подршку хришћана, што је у великој мери ојачало њихову власт.²⁶ У историографији се доста писало и расправљало о Константиновом односу према хришћанству. Има оних који сматрају да је он био само прорачунат владар који је хришћанство прихватио из користољубивих разлога, а не из стварних верских осећања; са друге стране, има оних који сматрају да је Константин био најискреније одан хришћанству. Истина је вероватно негде на средини – вероватно му хришћанство јесте било блиско, али и да је свакако имао користи од доношења Миланског едикта. Не треба

²³ Ферјанчић, *Константин*, 15.

²⁴ Исто, 16–20.

²⁵ Радић, *Константин Велики*, 80–92.

²⁶ Ферјанчић, *Константин*, 79–81.

губити из вида ни чињеницу да је период у коме је цар Константин живео време верског синкретизма, то јест прожимања и спајања различитих религија.²⁷

Поред доношења Миланског едикта, један од најзначајнијих момената из владавине цара Константина који је у великој мери одредио даљи развој Царства јесте оснивање нове престонице. На месту грчке колоније Византион подигао је град који је назвао Константинопољ, тј. *Constantinopolis nova (altera) Roma* (данас Истанбул).²⁸ Град Рим је, наиме, почео да губи значај још током Диоклецијанове владавине и у време када је успостављена тетрархија ниједан од четворице владара није столовао у старој престоници.²⁹ Сама престоница је основана на изузетно погодном месту – на граници Европе и Азије, Константинопољ је заплускиван са истока водама Босфора, са севера Златног рога, а са југа Мраморног мора. Са копна је приступачан само са једне стране.³⁰ Положај престонице је такав да је у великој мери било олакшано снабдевање града и његове шире околине житом и намирницама преко мора.³¹ Много векова касније, Мехмед Освајач је схватио колики је стратешки значај града – он је био убеђен да ће, ако своју флоту усидри у Константинопољу, одатле моћи да завлада светом.³²

Слика 1. Цар Константин Велики
Мозаик из цркве Свете Софије у Цариграду

²⁷ Радић, *Константин Велики*, 93.

²⁸ *Oksfordska istorija Vizantije*, 19.

²⁹ Ферјанчић, *Константин*, 155.

³⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 64–65.

³¹ Кодер, *Византијски свет*, 128.

³² Иналџик, *Османско царство*, 36.

Сами Византинци су се често позивали на цара Константина и његову владавину. Цар Константин је оставио уједињено Царство са сталном престоницом и новом верском политиком. Сваки будући цар сматран је „Новим Константином“, а тај назив је цар Михаило VIII Палеолог придружио својој титули. Многи цареви су својим синовима давали име Константин, не би ли их учинили „Константиновим наследницима“.³³

Цара Константина су ценили и други хришћански владари, па тако и српски средњовековни владари и њихови животописци. Иако наравно није био савременик владара о чијим се животима пише, цар Константин Велики се често помиње у српским средњовековним житијима. Углавном се српски владари пореде са Константином Великим или се нека епизода из њихових живота пореди са неким догађајем из Константиновог живота.

Цара Константина Великог најпре срећемо у *Житију Светог Симеона* (тј. великог жупана Стефана Немање) које је написао његов син и наследник Стефан Немањић, односно Стефан Првовенчани (1196–1228). Стефан Немањић пише како му је отац по игуману Методију послао крст направљен од дрвета са крста на коме је Исус Христ био разапет. Стефан Немања, односно монах Симеон је своме сину послао крст да му буде „чувар и утврђење, и победилац, и помоћник у борбама против невидљивих и видљивих непријатеља, и чедима твојим у векове [...] и да ти увек помаже као Давиду, и древноме цару Константину, одгонећи од тебе на сваком месту, бесовске пукове; буди ограђен силом овога у векове, амин.“³⁴

У овом цитату из *Житија Светог Симеона* се може видети алузија на причу о визији крста са натписом „Овим победи“, односно „У овом знаку ћеш победити“ уочи битке код Милвијског моста 312. године. Треба приметити да краљ Стефан Првовенчани овде помиње и библијског владара Давида – премда он није имао везе са крстом, значајна је чињеница да је и њему помогао Бог.³⁵

Причу о крсту који Симеон Немања поклања сину Стефану можемо прочитати и у *Житију Светог Симеона* које је написао Доментијан. Он пише: „...и свагда да ти помаже против непријатеља твојих, као богооцу Давиду против Голијата и верном цару Константину у свим његовим борбама, и на сваком месту, прогонећи од себе бесовске

³³ Шене, Флизен, *Византија*, 13.

³⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 61–63.

³⁵ Радић, *Константин Велики у српским средњовековним житијима*, 42.

пукове, и буди ограђиван силом овога на векове, амин.“³⁶ Може се претпоставити да је Доментијан приликом писања имао пред собом *Житије Светог Симеона* од Стефана Првовенчаног, с обзиром на сличност ова два одељка.

Цар Константин се помиње више пута у *Животима краљева и архиепископа српских*, односно *Даниловом зборнику*. У *Житију краља Милутина* архиепископ Данило II помиње како је српски краљ послао цару Андронику II војну помоћ. Војску је предводио велики војвода Новак Гребострек и архиепископ Данило II пише како је овај одред постигао велике успехе у Малој Азији, те каже: „О љубазни и прослављени Богом, и слични светим и великим царевима, кротком Давиду и славном Константину, достојниче Божје помоћи и покрова на прослављење и на узвишење свога отачаства.“³⁷

Данилов анонимни ученик у *Житију Стефана Дечанског* такође пореди српског владара са царем Константином: „Овоме превисокоме краљу беше дана таква благодат силе Христове као што се и премудроме цару Соломону даде ширина разума и дубина премудрости, а сила крепости његове од Господа, као и благоверноме цару Константину победа над иноплеменицима ради вере, и као Боговидцу Мојсију против Амалика.“³⁸

Писци житија су, као што из наведених цитата можемо видети, настојали да српске владаре пореде са њим, али и са значајним библијским личностима. Сам цар Константин се представља као добар хришћанин и добар владар на кога се треба угледати. Може се рећи да је цар Константин представљао некакав узор доброг, можда и савршеног цара.

Па ипак, Григорије Цамблак у *Житију Стефана Дечанског* пореди једну мрачну епизоду из Константиновог живота са епизодом из живота краља Милутина. Наводно, краљица Симонида је подстакла краља Милутина на ослепљење сина. Он каже: „Чујте! Долази царица к цару показујући тужно лице, неукрашен и необичан наступ, рони сузе и унутрашњим пламеном пресеца глас. И, да укратко кажем, подиже оца на ослепљење сина, ваистину слична Исаку добрим покораванем и послушношћу.“³⁹ Занимљиво је да Григорије Цамблак погрешно наводи титуле, односно да Симониду назива царицом, а Милутина царем. Такође треба приметити да Стефана, сина краља Милутина, пореди са библијским Исаком. Даље имамо и поређење српског владара, у овом случају краља

³⁶ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, 287.

³⁷ Данило други, *Живот краља Милутина*, 140.

³⁸ Данилов настављач, *Живот краља Стефана Уроша Трећег*, 33–34.

³⁹ Цамблак, *Књижевни рад*, 50.

Милутина са царем Константином: „*Јер и Велики Константин и први хришћански цар, толики и такав, ма колико да је био у побожности и природној премудрости, верујући лажним речима лукаве жене, уби сина својега Приска, који је био добар и благ муж, а затим, када је после сазнао да га је ова слагала, и њу уби судом праведним.*“⁴⁰

Григорије Цамблук је, очигледно, био упућен у догађаје из приватног живота цара Константина о којима говори неколико извора, мада се не може сасвим поуздано утврдити историјска истина. Наводно, дошло је до љубавне везе између царева друге супруге Фаусте и Криспа (кога Григорије Цамблук погрешно назива Приск), Константиновог сина из првог брака. Сазнавши за то, цар Константин је наредио да Крисп буде погубљен, а потом и Фауста. Неки извори пак наводе да је Крисп био невин и да је Фауста била заљубљена у њега. Како Крисп није узвраћао љубав својој маћехи, она га је оклеветала да је покушао да је напаствује. Константин је стога наредио да Крисп буде погубљен – што је и учињено у Пули 326. године. Фауста је наводно касније ухваћена у прељуби, те је и она погубљена.⁴¹

Занимљиво је да слична прича постоји и у грчкој митологији. Наиме, антички и византијски историчари који су писали о погубљењу Фаусте и Криспа су догађај поредили са причом о Тезеју, који је због клевете своје жене Федре погубио сина Хиполита. Ову причу је Еурипид обрадио у трагедији *Хиполит* – укратко, Тезејева жена Федра се у овој драми заљубљује у свог пасторка Хиполита. Како ју је млади Хиполит одбијао, Федра је била несрећна због неузвраћене љубави и обесила се. За собом је оставила писмо у коме је оклеветала Хиполита да ју је напаствовао, те да је зато извршила самоубиство. Тезеј је, без размишљања затражио од бога мора Посејдона (који му је давно обећао да ће му испунити три жеље) да погуби Хиполита. Хиполит је, заиста, био смртно рањен у таласима које је подигао Посејдон. Ипак, богиња Артемида открива Тезеју истину, тако да се измирио са Хиполитом који је био на самрти. У целој причи се богиња-девица Артемида, заштитница лова, јавља као Хиполитова заштитница, док је богиња љубави Афродита Федри усадила љубав према Хиполиту, те је била увређена што ју је Хиполит презрео. Сам Хиполит је

⁴⁰ Исто, 52.

⁴¹ Радић, *Константин Велики у српским средњовековним житијима*, 44–45.

иначе презирао све дарове богиње Афродите, а гајио дубоко поштовање према богињи Артемиди.⁴²

Прича о Фаусти и Криспу је, видели смо, Григорију Цамблаку била позната – вероватно ју је прочитао код Јована Зонаре, византијског хроничара из XII века. Можемо претпоставити и да је Цамблук, с обзиром на то да је био веома образован, познавао и Еурипидово дело. Ипак, српским читаоцима је Зонара био познат – хроника је преведена још 1332. године – а питање је колико је то био случај са Еурипидом. Такође, прича у којој се помиње цар Константин је део хришћанског предања, за разлику од приче о Федри и Хиполиту. Треба имати на уму и српску владарску идеологију са почетка XV века: постојала је тенденција да се српска владарска династија уклопи у шире, светске оквире, те је лоза Немањића довођена у везу са Константином, то јест са његовом сестром Констанцијом и Лицинијем. Због свега овога, не треба да нас чуди што се Григорије Цамблук пре определио за причу о Фаусти и Криспу, него за ону о Федри и Хиполиту. Занимљиво је да у житију не можемо прочитати зашто је краљица Симонида наводно мрзела Стефана и због чега је подстакла краља Милутина против њега, док је у причама о Фаусти и Криспу и о Федри и Хиполиту јасно зашто и како су младићи били оклеветани – изгледа да је Григорије Цамблук сматрао да прича о напаствовању није место у житију једног српског владара, па макар била у питању лажна оптужба.⁴³

Григорије Цамблук помиње цара Константина и када велича наследнике Стефана Немање и каже: *„Нису узмућивали Цркву јеретичким валима и јелинским лакрдијама и баснама као синови и нећаци Константина Великог, но су благочастиво и богомудрено и љубазно управљали својом војском и осталим урученим стадом.“*⁴⁴ Израз „јелинска лакрдија“ се односи на тековине паганске културе, вероватно на покушај паганске реакције у време цара Јулијана, који је био братанац Константина Великог, док се израз „јеретички вали“ вероватно односи на чињеницу да је Констанције, средњи син цара Константина Великог, био присталица аријанства. Из овог одломка се може видети да је Григорије Цамблук знао о догађајима после Константинове смрти – о сукобима између присталица никејске догме и аријанске јереси, али и о Јулијановом покушају паганске реакције. Може се рећи да је ово врло афирмативно за Стефана Немању и његове потомке,

⁴² Поповић, *Мотив Федре и Хиполита*, 207.

⁴³ Исто, 206–209.

⁴⁴ Цамблук, *Књижевни рад*, 49.

јер Григорије Цамблак наглашава како се нису дешавале ствари какве су пратиле смрт цара Константина.⁴⁵

Константин Филозоф у Житију деспота Стефана Лазаревића неколико пута помиње цара Константина. Најпре каже: *„Беше Конста Велики, звани Зелени, отац великога Константина, муж по свему најкроткији, љубећи благочаиће“*.⁴⁶ Овде је реч о Констанцију Хлору (његов надимак Хлор значи зелени или бледи), оцу цара Константина. Треба приметити да и о њему говори на леп начин – он је „по свему најкроткији“, а даље можемо прочитати и како је био добар према хришћанима и како их није прогањао. Потом Константин Филозоф наводи једну фантастичну генеалогiju којом Немањиће повезује са Константином великим: *„Велики Конста роди три сина: Константина, Констанција и Консту и кћер Констанцију, коју велики константин даде Ликинију за жену [...] А овај Ликиније беше далматиски господин, родом Србин, и роди од Констанције сина Бела-Уроша, а Бела-Урош роди Техомила, а Техомил роди светог Симеона...“*⁴⁷ Ова конструкција додуше није тачна – она потиче из превода светске хронике Јована Зонаре, у који су ови подаци уметнути.⁴⁸

Из дела Константина Филозофа може се видети и да је био упућен у сукобе Константина Великог са Максимијаном. Максимијан се, наиме, повукао са власти заједно са Диоклецијаном, али се укључио у сукобе који су почели већ 306. године након смрти Констанција Хлора и уздицања Константина Великог. Максимијан је најпре подржао Максенција, али је потом пришао Константину Великом и два пута га изневерио. На крају је Максимијан био убијен.⁴⁹ Константин Филозоф ове догађаје помиње када пише о односу деспота Стефана Лазаревића са султаном Бајазитом I: *„А велики цар (Бајазит) отада није се као Максимијан красио љубочаићем варљиво о великом Константину да га погуби, но се према овоме носио са сваком истином и чистом љувављу као према љубљеном сину...“*⁵⁰

Патријарх Пајсије помиње цара Константина у Житију Светог цара Уроша. Он, слично као Константин Филозоф, говори о браку сестре цара Константина, Констанције,

⁴⁵ Радић, *Константин Велики у српским средњовековним житијима*, 44.

⁴⁶ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 19–20.

⁴⁷ Исто, 20.

⁴⁸ Радић, *Константин Велики у српским средњовековним житијима*, 46.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 25.

са Лицинијем и њиховим потомцима: „Тада засија благочастива грана, први међу хришћанима, велики цар Константин. Овај, пак, благочастиви Константин присваја к себи Лицинија и даје му сестру своју Константију за жену [...] А Констанција, сестра Константинова, роди синове и кћери. [...] А цар Константин, чувши да је зет његов (Лициније) помаман према хришћанима, и посла те му одсекоше главу. Ово видевши син његов, склони се, и у страху и ужасу даде се у бег и Готску земљу, и тамо поживе и роди синове по роду и колену. Отуд се пресели у Српску земљу и роди сина и назваше га именом Бела Урош, јер имаше власи беле како се родио. Будући да их изгна бугарски цар, пребегоше у Зету...“ Даље патријарх Пајсије наводи генеалогiju по којој су Завида и његови синови потомци Лицинија и Константинове сестре, то јест њиховог сина који је наводно дошао у Зету. Потом патријарх Пајсије говори о Константиновој победи над Максенцијем и сукобу са Лицинијем, који је почео да прогања хришћане.⁵¹

Важно је напоменути да патријарх Пајсије помиње и мајку цара Константина, Јелену (Хелену): „Цар Константин (беше) у Византији са мајком својом. И посла мајку своју у Јерусалим на тражење часног крста Христовог, и нађе га и принесе у Константинов град.“⁵²

Код патријарха Пајсија можемо поново прочитати генеалогiju по којој Немањиће повезује са Лицинијем: „И роди Лициније синове и кћери по роду и колену до Беле Уроша, као што и раније изложисмо. И Бела Урош роди два сина: Техомиља и Чедомиља. Техомиљ роди четири сина: Завиду, Страцимира, Првослава, Стефана Немању.“ Оваква конструкција потиче из превода светске хронике коју је написао византијски писац Јован Зонара у XII веку.⁵³

Треба рећи да се цар Константин Велики у српским житијима помиње и у вези са новом престоницом коју је подигао на Босфору, Константинопољем. Константинопољ се често наводи као „Константинов град“, „царствујући град“, „царствујући Константин-град“, а ређе и као Нови Рим, Константинопол или „царски град“. Уз назив града често стоји и епитет „славни“ или „велики“.⁵⁴

⁵¹ Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, 87–88.

⁵² Исто, 87.

⁵³ Радић, *Константин Велики у српским средњовековним житијима*, 46.

⁵⁴ Исто.

Цар Јулијан Апостата (361–363)

Флавије Клаудије Јулијан, познатији као Јулијан Апостата (Отпадник), био је син Костантиновог брата Констанција. На основу сачуваних података о њему може се закључити да је био веома способан владар и ратник, али је владао сувише кратко да би могао да допринесе некаквим корисним променама у држави.⁵⁵

Цар Јулијан је можда најпознатији по поновном окретању паганској вери. Иако током његове владавине законски нису биле предвиђене насилне мере против хришћана, оне су се догађале у пракси. Такође је било и неких прећутно датих привилегија, па је у своју службу радије примао пагане него хришћане. Ипак треба нагласити да то није у потпуности искључивало хришћане, који су били у његовој гарди – пагани су му, једноставно, по образовању и уверењима били ближи.⁵⁶

Припадника паганске религије било је доста у западном делу Царства, а поготово у Риму. Паганства се великим делом држала и војска, али Јулијаново непријатељско расположење према хришћанству није изазвао неки шири покрет. Слабост његовог подухвата види се и у чињеници да је настојао да пагански клер организује по угледу на организацију хришћанске цркве. Такође је настојао да врати обичај жртвовања и лично је боговима приносио животињске жртве, што је изазивало згражавање не само хришћана, већ и пагана. Његов подухват је био осуђен на пропаст. Цар Јулијан је погинуо у једном походу против Персије 363. године.⁵⁷

Слика 2. Бронзани новчић са ликом цара Јулијана

⁵⁵ Мирковић, *Позно римско царство*, 163.

⁵⁶ Исто, 169.

⁵⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 78.

Сасвим је логично то што су средњовековни писци, као хришћани, цара Јулијана најчешће приказивали у негативном светлу. Међутим, у српским житијима се он помиње само једном – Стефан Првовенчани у *Житију Светог Симеона* говори о чудима после Симеонове смрти, али и освајачким плановима и смрти епирског деспота Михаила I Анђела. Он каже: „А овај преподобни и свети Симеон [...] и сада ме до краја не остави, но умоли својом молитвом светог и великог мученика Христовог Ђорђа, кога узе себи као помоћника и победиоца против непријатеља. И као што Меркурије прободје нечастива мучитеља Јулијана, тако и овај велики мученик, умољен од господина светог, да сви виде, такну у ребра свога изумана Јанићија у храму своме у сред српске земље, говорећи: „Устани, прповедај величину моју! Јер ја сам послан од Господа да убијем Михаила Грка, који је у драчкој земљи. И одмах један од слугу његових, уставши, прободје га мачем на постељи његовој...”⁵⁸

Михаило I Анђео кога краљ Стефан Првовенчани пореди са Јулијаном основао је након пада Цариграда 1204. године Епирску деспотовину. Имао је врло амбициозне освајачке планове: под његову власт дошла је цела Албанија са Драчем и северна Македонија. Освајање Скадра довело је епирског деспота Михаила I Анђела у сукоб са великим жупаном Стефаном Немањићем, али до рата између њих није дошло. Михаила је убио један слуга, вероватно 1215. године. Михаилов полубрат и наследник Теодор се измирио са Србима.⁵⁹ У житију, Немањи помаже Свети Ђорђе тако што убија Михаила I Анђела, као што је према легенди и Свети Меркурије убио цара Јулијана Апостату. Јулијан је, како смо већ рекли, представљен у негативном светлу – Стефан га назива „нечастивим мучитељем“.

Иако Григорије Цамблак нигде не помиње директно цара Јулијана, када велича наследнике Стефана Немање он каже како „нису узмућивали Цркву јеретичким валима и јелинским лакрдијама и баснама као синови и нећаци Константина Великог“⁶⁰. Израз „јелинске лакрдије“ се овде највероватније односи управо на покушај паганске реакције у време цара Јулијана Апостате, који је цару Константину Великом био братанац.

⁵⁸ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 91–93.

⁵⁹ Ђоровић, *Историја Срба*, 141.

⁶⁰ Цамблак, *Књижевни рад*, 49.

Цар Теодосије I Велики (379–395)

Цар Теодосије I Велики је на престо источног дела Римског царства дошао 379. године. Њега је Грацијан узео за савладара, након што је цар Валенс настрадао 378. године у борби против Гота у бици код Хадријанопоља. Цар Теодосије је свакако био свестан све веће опасности од Гота, које више нису успевали да сузбију војним путем. Захваљујући посредовању цара Теодосија, Готи су постали царски поданици: имали су слободу кретања, али су цару дуговали одређене обавезе, нису морали да плаћају порез на земљу, али су имали обавезу да на челу са својим главаром буду Царству на располагању ако се за тим укаже потреба.⁶¹

Цар Теодосије је изузетно значајан и за историју хришћанства, јер је током његове владавине христијанизација Царства завршена. Током његове владавине сазван је други Васељенски сабор 381. године, који је потврдио и допунио одлуке Никејског сабора и коначно формулисао Символ вере. Цар Теодосије је био присталица хришћанства и борио се против паганства, јереси и секти. За време његове владавине хришћанство је постало званична и једина државна вера.⁶²

Пред крај Теодосијеве владавине долази до коначне поделе Римског царства на источно и западно. Цар Теодосије умро је 395. године а наследили су га његови синови Хонорије и Аркадије, који су још увек били веома млади. Млађи син, Хонорије, је на управу добио западни, а старији Аркадије источни део Царства. Треба нагласити да оваква подела сама по себи није представљала неку новину: сличних подела било је и раније. У питању нису била два одвојена царства, него два дела истог Царства, којим су и раније из два центра управљала два цара. Вероватно ни Теодосијева намера није била да створи два одвојена царства. Каснији догађаји су потврдили да је ова подела ипак била коначна: граница између два дела Царства све више се оцртавала као линија одвајања западноримског и источноримског света.⁶³

⁶¹ Бјури, *Варварска инвазија*, 42–43.

⁶² Острогорски, *Историја Византије* 82.

⁶³ Исто, 82–83.

Слика 3. Цар Теодосије
Приказ на *Теодосијевом мисорију*

Константин Филозоф помиње цара Теодосија у *Житију деспота Стефана Лазаревића*. Он пише и о једној не тако пријатној епизоди из живота деспота Стефана Лазаревића, те је пореди са једним сличним догађајем из живота цара Теодосија.

Наиме, крајем марта или почетком априла 1427. године, рудари у Сребреници су се побунили против деспотовог надзорника у том граду. Они су напали надзорника Владислава и убили га тако што су га бацили са „палате“ – вероватно управне зграде у Сребреници. Незадовољство се проширило и на становништво, те је деспот Стефан одговорио оштрим мерама и крваво угушио побуну: појединцима су биле одсецане ноге и руке, а међу кажњенима било је и невиних људи. Међу оштећенима је било и Дубровчана, што је лоше утицало на односе са Дубровником.⁶⁴

Пишући о овом догађају, Константин Филозоф прави алузију на један догађај из 388. године. Цар Теодосије је, бесан због побуне и убиства његовог војног гувернера у Солуну, наредио да се убије више хиљада невиних хришћана.⁶⁵ Константин Филозоф о оба догађаја каже следеће: „*Теодосије обличаван од (Амвросија Миласког) због невино побијених у Солуну, и пошто је била множина (побијених), негодоваше [...] А овај (деспот Стефан) сам због кривице своје вапије: Нисам достојан, јер нећу као недостојан да се дотакнем тела и крви Господње, јер (такав) грех себи једе и пије по апостолу.*“⁶⁶

⁶⁴ *ИСН II*, 216–217. (Ј. Калић)

⁶⁵ *ОДВ III*, 2051 (Т. Е. Gregory, А. Cutler).

⁶⁶ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 71–72.

Иако се цар Теодосије само овде помиње у српским житијима, може се рећи да је и он, као и цар Константин Велики који се много више помиње, сматран за доброг владара оданог хришћанству – поменули смо да је цар Теодосије био присталица Никејске догме, те велики противник јереси, а током његове владавине хришћанство је постало званична вера Царства.

Премда Константин Филозоф овде говори о догађајима који су лоши, и овде треба нагласити поређење са једним славним владарем из прошлости – деспот Стефан је попут цара Теодосија починио грех за који се покајао. Ипак, није на одмет приметити да је, за разлику од цара Теодосија, који је негодовао јер је био „оптуживан од стране Амвросија Миланског“, деспот Стефан „због кривице вапио“ како је недостојан да прими свето причешће. Стефан је овде чак представљен као бољи хришћанин од цара Теодосија, који се сам покајао за свој грех.

Цареви из X и XI века

У српским средњовековим житијима помиње се цар Нићифор II Фока (963–969), који је живео у X веку и и цар Михаило IV Пафлагонац (1034–1041), који је живео у XI веку. Док цара Нићифора II Фоку помиње Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића* само једном, цара Михаила IV Пафлагонца Доментијан помиње у два наврата, у *Житију Светог Саве* и у *Житију Светог Симеона*.

Цар Нићифор II Фока (963–969)

Након смрти цара Романа II 963. године, власт је прешла у руке младе царице Теофане, која је првенствено власт преузела као регент својих малолетних синова Василија II и Константина VIII. Ово је било привремено решење и царица је, свесна тога, врло брзо ступила у везу са славним војсковођом Нићифором Фоком. Како је Нићифора Фоку војска у Цезареји већ била прогласила за цара, он је 15. августа ушао у Цариград и сломио отпор евнуха Јована Вринге. Следећег дана Нићифор Фока је крунисан за цара у цркви Свете Софије као Нићифор II, те се убрзо се оженио царицом Теофаном. На тај начин Нићифор II Фока се повезао са Македонском династијом и постао заштитник Василија II и Константина VIII.⁶⁷

Нићифор II Фока био је представник једне од најмоћнијих византијских магнатских породица. Међутим, овај цар уопште није био човек аристократске нарави: он је волео рат и војнички живот, а такође се трудио и да живи аскетски; уживао је како у друштву војника, тако и у друштву калуђера и пустињака. Нићифор II Фока је изузетно поштовао Атанасија, оснивача Велике лавре на Светој Гори. Сматра се да је и сам цар размишљао и о могућности да се замонаши.⁶⁸

Па ипак, цар се није замонашио: време владавине цара Нићифора II Фоке сматра се епохом највеће војничке славе Византијског царства. Он је наставио са освајањима која је започео у служби свог претходника, цара Романа II. Цар Нићифор II Фока, као стари

⁶⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 326–327.

⁶⁸ Исто, 328.

војник, настојао је да очува и повећа војничка имања. Са друге стране настојао је и да спречи ширење црквених и манастирских имања – иако су црквени поседи били у обавези да плаћају порезе, путем привилегија често су били ослобођени пореске дужности, што је имало неповољне последице по Царство. О томе је цар објавио 964. године посебну новелу, којом је чак забранио оснивање нових манастира. Подстицао је људе који желе да покажу своју побожност да дарују старе задужбине које су у пропадању, уместо да оснивају нове. Са друге стране, дозволио је оснивање ћелија по пустињама, јер оне не теже за стицањем нове земље. Овај закон додуше није дуго остао на снази, али је врло карактеристичан и за политички став цара Нићифора II и за његову пуританску побожност.⁶⁹

Иако је био одличан војсковођа, Нићифор II Фока није био популаран као владар: управо због тога што је најпре био војник, он је читав државни живот потчињавао потребама војске. Велики војни походи су подразумевали повећање пореза, а постоје и вести о поскупљивању намирница и губитку вредности новца у време владавине цара Нићифора II Фоке. Цар Нићифор II Фока је пао као жртва атентата, али не због незадовољства својих поданика – он је, наиме, прекинуо сарадњу са Јованом Цимискијем, младим војсковођом. Царица Теофана, која је постала Цимискијева љубавница, припремила је атентат, а Јован Цимискије и његови пријатељи су га извели: цар је у убијен у ноћи између 10. и 11. децембра у својој ложници.⁷⁰

На царски престо је дошао Јован Цимискије, али је царица Теофана се није удала за новог цара, већ је удаљена са двора заједно са Цимискијевим помагачима. Патријарх Полиеукт је био решио да убиство цара не прође некажњено, те је од новог цара Јована Цимискија тражио да изврши покајање, да казни своје помагаче, али и да са двора удаљи своју љубавницу, царицу Теофану. Јован Цимискије се потчинио овим патријарховим захтевима и тек онда је обављено његово крунисање за цара. Треба поменути и да је цар Јован Цимискије опозвао закон свог претходника против пораста црквених и манастирских имања.⁷¹

⁶⁹ Исто, 328–331.

⁷⁰ Исто, 333–334.

⁷¹ Исто, 334.

Слика 4. Цар Нићифор II Фока

У *Житију деспота Стефана Лазаревића*, Константин Филозоф је поменуо извесног цара Фоку. Међутим, из онога што нам каже Константин Филозоф није потпуно јасно који цар Фока је у питању: цар Нићифор II Фока (963–969), о коме је напред било речи, или пак један цар са почетка VII века, тј. узурпатор Фока (602–610).

Константин Филозоф нам каже само: „Сличан оном старом војнику Фоки, опет се подиже на Солун и разруши славни град звани Хортијат.“⁷² Писац је овде упоредио принца Мусу са византијским царем Фоком. Он овде наглашава како је и принц Муса био велики ратник – баш као и цар Фока. Даље у тексту можемо видети да је принц Муса био строг и гневан, али врло одважан ратник.⁷³

Ипак, с обзиром на то да је Константин Филозоф употребио израз „стари војник“, то нас може упутити на закључак да је у питању ипак цар Нићифор II Фока. Како смо видели, Нићифор II Фока заиста важио за великог ратника и волео је војнички живот.

⁷² Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 62.

⁷³ Исто, 61–63.

Цар Михаил IV Пафлагонац (1034–1041)

Михаило IV Пафлагонац је веома занимљива личност: није био човек високог порекла, већ сељак из Пафлагоније. Његов брат је био Јован Орфанотроф, дворски евнух у време цара Романа III Аргира и царице Зоје. Јован као евнух није могао да претендује на царску круну, те је желео да је осигура свом брату Михаилу. Царица Зоја се заљубила у Михаила и започела са њим љубавну везу. Како је цар Роман III Аргир 11. априла 1034. године изненада умро у купатилу, царица се истог дана удала за свог љубавника. На византијски престо је дошао нови цар, Михаил IV. Ипак, иако није био неспособан, Михаил IV је имао честе нападе епилепсије, те се сва власт нашла у рукама Јована Орфанотрофа, а царица Зоја је била потиснута. Након што је сузбио Дељанов устанак на Балкану, цар Михаил IV је умро у Цариграду. Јован Орфанотроф се побринуо за то да сачува круну у својој породици – убедио је царицу Зоју да усвоји његовог и Михаиловог синовца, који се такође звао Михаил. Он је на престо дошао као Михаил V Калафат.⁷⁴

Слика 5. Цар Михаил IV Пафлагонац

⁷⁴ Острогорски, *Историја Византије*, 371–374.

Доментијан помиње Михаила IV у два житија која је написао – и у *Житију Светог Саве* и у *Житију Светог Симеона*. У оба житија се помиње у истом контексту – као ктитор цркве Пресвете Богородице у којој се цар и лечио.

У *Житију светог Саве* Доментијан пише: „И дошавши у средину Свете Горе, у место звано Карије, приклонише се светој Богородици, која је мати свима светогорским црквама. И ту сатворише прилежну молитву ка пресветој и пречистој Богородици, која од раније показа велика чудеса и исцели цара Михаила, од кога и света црква би саздана [...] И написани бише у помен у тој цркви до скончања века, са првим ктитором царем Михаилом бише наречени други ктитори, што с и данас једнако помиње са првим ктитором.“⁷⁵

У *Житију светог Симеона* можемо прочитати сличну причу: „И прво дошавши у средину Свете Горе, у место звано Карије, са љубављу и са превеликим смирењем поклонили се Пресветој Богородици, која је мати свима светогорским црквама. [...] и дадоше царску апаларију суха злата, и беху уписани у помен са првим ктитором великим царем Михаилом.“⁷⁶

Треба приметити да Доментијан помиње само извесног цара Михаила, али на основу податка да се цар лечио које животописац помиње, може се претпоставити да је у питању управо цар Михаило IV Пафлагонац. Већ смо помињали да је цар Михаило IV Пафлагонац боловао од епилепсије – Михаило Псел чак наводи да је цар био „спутан демонском болешћу“.⁷⁷ Исто треба напоменути да, иако нема више података о самом цару, Доментијан првог ктитора цркве Пресвете Богородице назива „великим царем Михаилом.“

⁷⁵ Доментијан, *Живот Светога Саве*, 86.

⁷⁶ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, 279.

⁷⁷ Цитирано према: Радић, *Страх I*, 121.

Комнини

Династија Комнин је владала Византијским царством од 1081. године, када је Алексије Комнин ушао у Цариград и преузео власт, завршивши тако дуги низ грађанских ратова који су потресали царство чак неколико деценија. Занимљиво је да су Комнини испољили изузетну рођачку сарадњу и солидарност, те да је породица Комнин успела да оствари надмоћ над осталим византијским породицама управо зато што је била најсложнија и најбоље организована. Ипак, може се рећи да је прави творац успеха породице Комнин била Ана Даласин, мајка цара Алексија, која је водила политику склапања бракова, те повезала своју породицу са другим важним породицама.⁷⁸

За историју српске средњовековне државе јако је значајан период развоја управо у време када је Византијским царством владала династија Комнин, односно време од 1081. до 1180. године, када су царством управљали деда, син и унук – Алексије, Јован и Манојло Комнин. Српске земље су прошле током овог периода кроз велике и значајне промене: од мале државе са центром у Дукљи (Зети) до учвршћене државе Стефана Немање и његових потомака, која је постепено развила снажно установљену идеологију, политику и идентитет. Ове промене су у великој мери биле условљене односом српских владара са Византијским царством, управо у време владавине поменута три цара из династије Комнин.⁷⁹ Премда је прави успон српске средњовековне државе започео тек у време након Манојлове смрти, корени њеног успеха и снаге су постављени управо током владавине цара Манојла I Комнина: он је Стефана Немању свесно везао за Византију и учврстио га на месту великог жупана.⁸⁰

У српским средњовековним житијима помињу се два цара из династије Комнин – и то два последња Комнина – Манојло I Комнин и Андроник I Комнин. Обојица се помињу у житијима Светог Симеона, то јест Стефана Немање, а Андроника I Комнина срећемо и житију Светог Јована Рилског, које је написао Димитрије Кантакузин.

⁷⁸ Станковић, *Манојло Комнин*, 18–20 .

⁷⁹ Исто, 248–249.

⁸⁰ Исто, 282–283.

Цар Манојло I Комнин (1143–1180)

Манојло Комнин био је унук цара Алексија и син цара Јована II и Ирине-Пирошке. Манојло Комнин се први пут директно помиње у византијским изворима у песмама Теодора Продрома, где се истиче његова војничка вештина и храброст (Теодор Продром у њима свечано и церемонијално објављује цареve тријумфе из похода на истоку Мале Азије).⁸¹ Дошао је на престо 1143. године, након смрти два старија брата и оца и иако се на престолу нашао помало неочекивано (с обзиром на чињеницу да није био најстарији син), показао се сасвим дораслим задатку.⁸² Манојло Комнин није у свим срединама уживао исти углед: западни хроничари су га углавном хвалили, али су међу Византинцима мишљења о њему била подељена.⁸³ Јован Кинам је о њему писао са одушевљењем, док га је Никита Хонијат представљао негативно: он каже да је цар потпуно исцрпио војне снаге царства.⁸⁴

Један од значјнијих догађаја из периода владавине цара Манојла јесте Други крсташки рат, који су предводили немачки цар Конрад III и француски краљ Луј VII. Цар Манојло је морао да пропусти крсташе кроз Византију – Конрад је ушао на византијску територију 1147. године.⁸⁵ Манојло јесте велики део своје владавине провео у борбама и покушавао је да врати византијске позиције у јужној Италији не би ли предупредио нападе Нормана, те је и пролазак крсташке војске искористио како би успоставио чвршће везе са Немачком и склопио савезе против Нормана.⁸⁶ Познато нам је и да се Манојло сукобио са српским жупаном Урошем II у бици на реци Тари (недалеко од данашњег Ваљева) и поразио га, те је Урош II морао да прихвати услове које му је цар наметнуо и да ступио у вазални положај.⁸⁷ Такође је дошао у сукоб и са великим жупаном Стефаном Немањом који је започео борбу за самосталност српске државе. На крају је и Немања морао обновити вазални положај према цару, о чему ће бити речи.

Већи део своје владавине Манојло је провео у страху за потомство и питање наследника на престолу. Цар се женио два пута: прва жена Ирина (Берта од Зулцбаха) му

⁸¹ Станковић, *Манојло Комнин*, 76.

⁸² Magdalino, *Empire of Manuel I Komnenos*, 1.

⁸³ Шене, Флизен, *Византија*, 173.

⁸⁴ Цитирано према: Шене, Флизен, *Византија*, 173–174.

⁸⁵ Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, 46–47.

⁸⁶ Шене, Флизен, *Византија*, 174.

⁸⁷ Мишић, *Историјска географија*, 29.

је родила ћерку Марију, а друга, Марија Антиохијска је доста касније родила сина Алексија.⁸⁸ Првенствено је Манојло планирао да наследник престола буде његов зет Бела, син угарског краља Гезе II, али када му се 1169. године родио син Алексије, Манојло је одустао од плана са Белом.⁸⁹

Цар Манојло се 1174. године припремао за војни поход против Селџука како би повратио Малу Азију. Поражен је у бици код Мириокефалона 1176. године. Цар Манојло се све до смрти није опоравио од бола због губитка у овој бици. Он је чак у неким писмима писао како је у бици победио, вероватно како не би изгубио углед, посебно у очима Латина.⁹⁰ Цар Манојло I се лета 1180. године разболео и већ у септембру је умро као монах Матеј.⁹¹

Слика 6. Цар Манојло I Комнин

Цар Манојло се помиње у житијима Светог Симеона, коме је био савременик. Стефан Првовенчани је у *Житију светог Симеона* записао следеће: „А када је чуо богољубиви цар Манојло из Константиновог града о изврсној чистоти и смерности и кротости овог незлобивог, приближивши се нишевском крају, желећи га видети, послао је к њему да дође на виђење. И он, похитавши, дође к њему. Угледавши га, царском љубазношћу прими га и пољуби га. И, задививши се мудрости младића, царским

⁸⁸ Radojčić, *Dva posljednja Komnena*, 21.

⁸⁹ Станковић, *Манојло Комнин*, 135–171.

⁹⁰ Radojčić, *Dva posljednja Komnena*, 13.

⁹¹ Станковић, *Манојло Комнин*, 210.

достојанством одликова га и даровима различитим. И, оделивши му од своје земље, даде му звану Дубочицу, говорећи: Нека буде теби буди и породу твојој после тебе у векове, ни са ким заједничко, ни са мношвом, ни са ближњима твојима после мене!⁹²

О истом догађају можемо прочитати и код Доментијана: „Када је овај Божји причестник живео на истоку, источни цар цариградски даде му део од источне земље, од свога царства, говорећи: „Ово нека је твоје и твојих чеда и њиховог рода.“ Све се ово догоди чудним и великим Божјим промислом... [...] Ради тога и ове Божјем човеку би дан део од истока, и источни цар, давши му део на источне стране учини му предлику, да ће бити рајски уселитељ и житељ вишењег Јерусалима.“⁹³

Немањина област је у почетку обухватала жупе Ибар, Расину, Топлицу и Реку (Пуста Река), а седиште му се највероватније налазило у Топлици код данашње Куршумлије. Приликом сусрета у Нишу, цар Манојло да је обдарио владалачким достојанством и жупом Дубочицом, што је подигло Немањин углед.⁹⁴

Манојло Комнина помиње и патријарх Пајсије у житију цара Уроша: „...и свети Сава постави се за архиепископа у Цариграду руком патријарха Манојла. Тада је царевао благочастиви цар Комнин.“⁹⁵ Иако патријарх Пајсије цара Манојла помиње само узгред, како би нагласио када су се одиграли догађаји о којима говори, треба приметити да га назива „благочастиви цар Комнин“.

Цар Манојло Комнин је представљен веома позитивно у српским средњовековним житијима. Он је „благочастиви цар“, „богољубиви цар“, а и Немањи је жупу Дубочицу доделио „чудним и великим Божјим промислом“. Иако је прави успон српске средњовековне државе започео тек после Манојлове смрти, корени њеног успеха и снаге постављени су управо у време Манојлове владавине, када је цар Стефана Немању учврстио на српском престолу.⁹⁶

⁹² Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 21–23.

⁹³ Доментијан, *Житије светог Симеона*, 240.

⁹⁴ Мишић, *Историјска географија*, 29.

⁹⁵ Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, 89.

⁹⁶ Станковић, *Манојло Комнин*, 282–283.

Цар Андроник I Комнин (1183–1185)

Андроник Комнин је врло интригантна личност и занимљив владар, о коме се дуго писало по истој шеми и углавном је представа коју имамо о њему и његовим поступцима крајње негативна. О њему су често писали као о „крвнику људског рода“, који се светио и недужнима; а опет, доста се говори о његовој чврстој и доброј унутрашњој политици.⁹⁷ Георгије Острогорски за њега каже да је био једна од најзанимљивијих личности византијске историје⁹⁸, док Шарл Дил каже да је Андроник био „савршен тип Византинца XI века, са свим особинама и свим пороцима. Високог стаса, херкулске снаге и несравњене отмености, имао је, по речима савременика, лепоту достојну престола.“⁹⁹ Евстатије Солунски каже да је Андроник био човек о коме се могло говорити са највећим дивљењем, али и са највећим гнушањем,¹⁰⁰ а и у српским житијима, како ћемо видети даље, такође је представљан углавном у негативном светлу.

Андроник Комнин је био близак рођак цара Манојла Комнина – били су браћа од стрицева – Андроников отац Исак био је брат Манојловог оца, цара Јована II. Манојло и Андроник били су приближно истих година и заједно су васпитавани. Између њих двојице се развила нека врста пријатељства, те је Манојло према њему чак и када су постали супарници остао донекле попустљив.¹⁰¹

Цар Манојло I умро је у септембру 1180. године као монах Матеј.¹⁰² Убрзо после његове смрти настали су проблеми у кући Комнина. Наиме, цар је био свестан да је његов син још увек исувише млад како би сам владао и предвиђао је и размишљао како ће решити ситуацију, мада је нерадо о томе говорио (изгледа да се чак тешио и неким астролошким предвиђањима да ће живети „док му син не дорасте до бојног копља“). Био је свестан и да његова жена нема државничких способности, али такође није могао ни да се ослони на свог брата од стрица Андроника, премда је он био најстарији члан куће Комнина. Манојло је знао да је Андроник имао другачије мишљење од њега о политици Царства. На крају се десио најгори сценарио: Манојло није одредио ништа јасно, те је

⁹⁷ Radojčić, *Dva posljednja Komnena*, 66.

⁹⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 449.

⁹⁹ Дил, *Византијске слике*, 334.

¹⁰⁰ Цитирано према: Острогорски, *Историја Византије*, 451.

¹⁰¹ Дил, *Византијске слике*, 337.

¹⁰² Станковић, *Манојло Комнин*, 210.

после његове смрти дошло до велике збрке и изузетно непријатних сукоба.¹⁰³ Византијско царство је било заокупљено немирима који су захватили земљу. Слабости су се појачале због борби око власти у Цариграду, у које се уплео Манојлов рођак Андроник.¹⁰⁴

Андроник је био авантуриста, али и веома амбициозан човек. Смрт цара Манојла пробудила је код њега амбиције за влашћу. На престолу се сада нашао дечак Алексије, који је имао свега дванаест година, а његова супруга Агнеза-Ана, ћерка француског краља Лудвига VII, била је још млађа. Уместо њих, на власти су се нашли Марија Антиохијска, удовица цара Манојла и протосеваст Алексије, који је био нећак покојног цара Манојла Комнина.¹⁰⁵

Постепено је почело да се јавља незадовољство. Марија, ћерка цара Манојла из првог брака, мрзела је своју маћеху, која се нашла на власти. Владало је и велико нерасположење према протосевасту Алексију. Не може се тачно рећи колико су његови карактер и дела за то криви, али чињеница је да нас многи извори слично обавештавају о незадовољству које је настало: Виљем Тирски наводи да је прави разлог завере то што је протосеваст Алексије самовољно управљао државом; са овим се слаже и Никола Акоминат и помиње и мржњу Манојлове ћерке Марије према маћехи и помиње „осећај срамоте што јој раскалашним понашањем каља успомену на оца“.¹⁰⁶

Дошло је до завере против протосеаста Алексија и Марије Антиохијске, која је била откривена, али сви догађаји су ишли Андронику на руку. Он се још за време Манојловог живота стављао на једну екстремну грчку страну, те је постао јако популаран и многи који су мрзели владу и Латине били су наклоњени Андронику. Андроник се претварао како не сумња у гласине да је живот младог Алексија у опасности. Писао је жестока писма против Марије Антиохијске и протосеаста Алексија, што је по њему било потпуно оправдано – као најстарији Комнин, Андроник је тврдио да се наводно закleo Манојлу да ће пазити на Алексија као да му је син. Изгледа да је нека писма послао чак и младом Алексију.¹⁰⁷

Андроник на пролазу кроз Малу Азију готово да није наишао на било какав отпор. Његова је војска била мала, али су му се придруживали бројни незадовољници. У

¹⁰³ Radojčić, *Dva posljednja Komnena*, 21–22.

¹⁰⁴ *ИСН I*, 251. (Ј. Калић)

¹⁰⁵ Исто, 349–350.

¹⁰⁶ Цитирано према: Radojčić, *Dva posljednja Komnena*, 28.

¹⁰⁷ Radojčić, *Dva posljednja Komnena*, 29–30.

Цариграду је убрзо дошло до преврата, а протосеваст Алексије је као издајник опужен, ослепљен и бачен у тамницу.¹⁰⁸ У априлу 1182. године дошло је и до великог покоља Латина у Цариграду. Овај догађај је до крајности заоштрио односе Истока и Запада и наговестио нова трвења у будућности.¹⁰⁹

Андроник Комнин је 1182. године ушао у Цариград. Он је наступио као заштитник младог Алексија, те су сви његови противници, укључујући и царицу-мајку Марију Антиохијску, погубљени под оптужбом да су радили против легитимног цара. Пресуду Марији Антиохијској је морао да потпише сам цар Алексије.¹¹⁰ Андроник је успео да преузме регентство. Међутим, све вести о њему су толико различите да је тешко створити јасну слику о овим догађајима. У неким изворима се може прочитати како је он буквално спасао Алексија од мајке – која је наводно желела да га уклони како би она владала са својим љубавником. Такође се може прочитати да је тај њен љубавник био Франак, те се некад чак и Андрониково јако „грчко осећање“ такође помиње као разлог за преузимање регентства.¹¹¹

Андроник је крунисан за савладара младог Алексија 1183. године, наводно само како би изашао у сусрет молбама људи са двора и свештенства, с обзиром на то да је легитимни цар био још увек јако млад да би самостално владао. Међутим, само два месеца касније по Андрониковом наређењу несрећни дечак је удављен, а његово тело бачено је у море.¹¹² Сам Андроник се оженио се његовом удовицом Агнезом-Аном, а свештенство га је ослободило заклетве верности које је некад положио цару Манојлу. Тако је са шездесет три године Андроник Комнин постао византијски цар.¹¹³

Андроник Комнин је остао упамћен као изузетно суров и порочан владар. Он је са једне стране уживао у скаредним забавама које су саблажњавале савременике, али је са друге стране цар наводно говорио како је „изгубио дан кад није погубио или ослепио ниједног великог властелина, или бар кад није намучио кога од својих непријатеља.“¹¹⁴ Иако ова изјава делује преувеличано, истина је да је током владавине Андроника Комнина било много погубљења и да је цар смишљао врло маштовите начине за мучење, а да

¹⁰⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 450.

¹⁰⁹ Радић, *Страх I*, 28.

¹¹⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 450.

¹¹¹ Цитирано према: Radojčić, *Dva posljednja Komnena*, 53

¹¹² Острогорски, *Историја Византије*, 450–451.

¹¹³ Дил, *Византијске слике*, 357.

¹¹⁴ Цитирано према: Дил, *Византијске слике*, 357.

чланови византијских аристократских породица, па ни чланови цареве породице нису бивали поштеђени.¹¹⁵

Чињеница је и да је цар Андроник Комнин спровео многе мере које су доста побољшале живот у провинцијама; током његове владавине, престала је продаја чиновничких положаја, а сам цар је око себе постављао способне људе и давао је чиновницима више плате – тако да су они били задовољни, али и мање подложни примању мита. Цар Андроник је настојао да искорени злоупотребе при скупљању пореза, а на његове савременике је оставила утисак и чињеница да је забранио пљачкање настрадалих бродова. Можемо да видимо да су мере које је спровео у суштини биле добре. Међутим, његова борба против велике моћи племства се претворила у прави терор, који је довео до завера и устанака против цара.¹¹⁶

До првих напада дошло је управо са оних страна на којима је цар Манојло имао велике успехе: велики жупан Стефан Немања и угарски краљ Бела III су одлучили да ударе на Андроника, под изговором да се боре против силника.¹¹⁷ Срби и Угри су заједно упали у Византију 1183. године и опустошили Београд, Браничево, Ниш и Сердику. Пропали су сви плодови борбе цара Манојла – Бела III је поново владао Далмацијом, Хрватском и Сремом, а Срби су убрзо успели да ослободе своју земљу од византијске власти. Стефан Немања не само да је својој земљи осигурао независност, већ је и проширио њену територију на истоку и југу. Устанака је било и у Азији; на Кипру се царев рођак Исак Комнин прогласио за самосталног цара, чиме је Царство изгубило једно стратешки изузетно важно острво, а тежак ударац су Византији задали и Нормани освојивши Солун.¹¹⁸

Током ових догађаја, народ је полако почео да се окреће од цара. Неки су сматрали да је норманско освајање Солуна Божија казна за Андроникове злочине и видан доказ да се Бог окренуо против њега; говорили су чак и да би његова смрт била најбоље решење. Цар је био забринут и било је хапшења наводних криваца (међу њима је био и Исак Анђео, будући цар), али био је свестан да је његова моћ уздрмана. Врло брзо је дошло до побуне против њега и цар је покушао да побегне у Русију. Међутим, бекство није успело и он је

¹¹⁵ Дил, *Византијске слике*, 359–360.

¹¹⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 451.

¹¹⁷ Radojčić, *Dva posljednja Komnena*, 57.

¹¹⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 453–454.

ухваћен и окован.¹¹⁹ Андроник Комнин доживео је трагичну судбину: у септембру 1185. године он је прво неколико дана провео у тамници где је мучен, а затим на шугавој камили изведен на улице Цариграда.¹²⁰ Разјарена маса је Андроника растргла на цариградским улицама. Иронично је што је исти цар, само неколико година раније, био слављен као спасилац царства.¹²¹

Слика 6. Цар Андроник I Комнин на византијском новчићу

Последњег цара из династије Комнина помиње Стефан Првовенчани у *Житију светог Симеона*, који је, сасвим супротно од свог претходника, цара Манојла, приказан у крајње негативном светлу: „После свега овога устаде у Константиновом граду други цар, љут и крвопролитник, и разруши мир са преподобним и Светим. Разваливши уста своја, мишљаше да прогута и државе других, што не успе безумни, нити оствари такву намеру, него, већ, желећи да озлоби незлобивог и Светог, нанесе на себе погибао и хулу на царство своје и пустошење на земљу своју.“¹²²

На сличан начин о Андронику Комнину пише и Доментијан у *Житију светог Симеона*: „А после овога устаде у Константинову Граду неки љути цар и проливач крви и разруши мир са преподобним оцем нашим, уздигавши високу своју мисао да ће узети сву земљу и отачаство светог, што не доби безумни нити постиже такове успехе; но

¹¹⁹ Дил, *Византијске слике*, 361–364.

¹²⁰ Радић, *Страх I*, 206.

¹²¹ Острогорски, *Историја Византије*, 455.

¹²² Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 37.

*хотећи озлобити незлобивого и светого, навуче шта више на себе своју погибао и хулу на царство своје, и пустош земље своје.*¹²³

На крају, цара Андроника срећемо и у житију Светог Јована Рилског од Димитрија Кантакузина, али када говори о нападу угарског краља Беле III: *„Тада је Андроник грчким скиптрима управљао. А угарски краљ са војницима својим Истарску пређе реку и тешко плењаше трибалске земље у Европи, које беху под Грцима. Кад у Средачком гарду би, чим сазнаде за мошти блаженога, источник чудеса, у своју их земљу краљ однесе и у граду Острогому часно их положи.*“¹²⁴ Долазак Андроника I на престо искористили су, како смо поменули, угарски краљ Бела III и велики жупан Стефан Немања.¹²⁵ Пошто је чуо за чуда Светог Јована Рилског, Бела III узео је његове мошти те их пренео у Острогон, где су наставила да се дешавају чуда, али тамошњи епископ није веровао и био је против тога да мошти буду у Угарској. Димитрије Кантакузин каже да је епископ престао да говори, те молио свеца да му врати моћ говора. То се и и догодило, а краљ *„кад за епископа сазнаде, беше ужаснут и пресуди да се свети врати у отачаство с великом почашћу“*, тако да је мошти вратио у Сердику (данас Софија).¹²⁶

Лако се може уочити да је цар Андроник Комнин представљен у врло негативном светлу, осим код Димитрија Кантакузина који само каже да је тада *„Андроник грчким скиптрима управљао“*. У осталим одломцима из житија, он је *„љут и крвопролитник“* и *„безумник“*. Андроник Комнин је представљан негативно и у многим византијским изворима и због убиства Манојловог сина и због суровости и развратног живота и могуће је да је ово изазвало лоше мишљење о њему и код српских животописаца. Ту је и чињеница да је током његове владавине прекинут мир са Стефаном Немањом, али не треба губити из вида да су велики жупан Стефан Немања и угарски краљ Бела III ти који су, под изговором да се боре против силника, одлучили да ударе на Андроника (о чему у житијима нема речи). Такође, после пада Андроника Комнина на византијском престолу нашла се династија Анђела, са којом су Немањићи имали добре односе, те је можда и то допринело томе да Андроник Комнин буде приказан негативно.

¹²³ Доментијан, *Житије светог Симеона*, 253–254.

¹²⁴ *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, 89.

¹²⁵ *ИСН I*, 251–253. (Ј. Калић);

¹²⁶ *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, 89–90.

Анђели

Након трагичног краја последњег цара из династије Комнина, Андроника I, власт је преузела нова владарска породица – Анђели. Занимљиво је да они нису били припадници старе византијске аристократије, већ једна незнатна породица, чији је успон почео удајом најмлађе ћерке цара Алексија I за Константина Анђела. Као цареви рођаци, Анђели су на двору првенствено заузимали високе положаје, посебно за време цара Манојла I Комнина. Током Андроникове владавине они већ представљају аристократску опозицију. Након Андрониковог пада, на византијском престолу ће се наћи представник њиховог рода.¹²⁷

Животописци Светог Симеона и Светог Саве помињу два цара из династије Анђела – Исака II и Алексија III. Алексија III помиње и патријарх Пајсије у житију цара Уроша.

Цар Исак II Анђео (1185–1195)

Исак II Анђео рођен је око 1156. године.¹²⁸ Био је унук Константина Анђела и принцезе Теодоре, ћерке цара Алексија I.¹²⁹ Након пада цара Андроника Комнина, Исак II Анђео је преузео власт. Он је настојао да мења политику свог претходника, те је доста попуштао и преговарао.¹³⁰

Током владавине цара Исака II одиграо се Трећи крсташки рат, који су предводили француски краљ Филип II Август, енглески краљ Ричард Лавље Срце и немачки цар Фридрих I Барбароса. Немачки цар је у рат кренуо копненим путем и требао је да прође и кроз Византију, те је покушао да се споразуме са византијским царем. Међутим, сумње Византинаца су постојале, па је Фридрих I Барбароса водио преговоре и са Србима и иконијским султаном, кроз чије земље је такође водио његов пут. Знамо да је велики жупан Стефан Немања цара Фридриха Барбаросу дочекао у Нишу са великим почастима и да му Немања чак понудио и савез против Византије. Ипак, циљеви Фридриха Барбаросе се нису остварили: при прелазу преко једне реке он се удавио.¹³¹

¹²⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 456.

¹²⁸ *ODB II*, 1012 (C. M. Brand, A. Cutler).

¹²⁹ Острогорски, *Историја Византије*, 456.

¹³⁰ *ISCH I*, 254. (J. Калић)

¹³¹ Острогорски, *Историја Византије*, 461–462.

Велики жупан Стефан Немања је у ово време вршио освајања у пограничним пределима. Цар Исак II, пошто је средио ситуацију са крсташима, покренуо је војску 1190. године у бици на Морави поразио Стефана Немању. Након битке је склопљен мир, Стефан Немања је вратио освојене земље, а Византија је признала самосталност српске државе. Склопљен је и брак између Немањиног сина Стефана и Исакове братанице Евдокије.¹³² Цар Исак II је припремао и поход на Бугарску, али га је априла 1195. године са престола збацио брат Алексије, а потом га и ослепио.¹³³

Слика 7. Цар Исак II Анђео

Цар Исак II помиње се једном у Доментијановом *Житију Светог Саве*. Он се помиње када Доментијан говори о Растковом, тј. Савином одласку на Свету Гору и Немањиним покушају да га врати: „Када је ту живео, после не многога времена, стигоше изабрани војници, послани од оца његова, и многи други од солунске области, по заповести цара кир-Исака, и запређено је великим писањем ка проту и свима Светогорцима, да га нико никако не задржи.“¹³⁴ Овде нема више информација о цару Исаку II: из наведеног видимо само да је заповедио Светогорцима да Растка нико не задржи у манастиру.

¹³² Исто, 463.

¹³³ Исто, 463–464.

¹³⁴ Доментијан, *Житије светог Саве*, 60.

Цар Алексије III Анђео (1195–1203)

Цар Алексије III Анђео рођен је око 1153. године. Био је старији брат Анђела, кога је 1195. године збацио са престола и ослепио га, те заузео царски трон. Па ипак, царство је већ било ослабило током владавине цара Исака II, а под Алексијем слабило је све више.¹³⁵

Током владавине цара Алексија III десио се Четврти крсташки рат, који је у великој мери утицао на догађаје у Цариграду. Најпре је утицао на промену на цариградском престолу: крсташи су добили молбу од Алексија (будућег цара Алексија IV), сина некадашњег цара Исака II да му помогну и ослободе његовог оца из тамнице, те да га врате на престо у замену за новац, на шта су крсташи пристали. Међутим, када су крсташи стигли до Цариграда, Алексије III је побегао, заједно са државним благом. Алексије IV, који је постао савладар Исака II није имао новац да испуни обећање, те стога они априла 1204. године заузимају Цариград.¹³⁶

После бекства, Алексије III бива заробљен и остаје код Бонифација Монфератског, све док га није откупио рођак Михаило I Дука, да би га убрзо послао иконијском султану. Цар Теодор I Ласкарис победио је султана 1211. године, Алексије III је поново заробљен. Ипак, Теодор I Ласкарис је приморао Алексија III да се замонаши. Алексије III је остао у манастиру, где је и умро 1211. или 1212. године.¹³⁷

Слика 8. Цар Алексије III Анђео

¹³⁵ ODB I, 64–65 (C. M. Brand).

¹³⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 471–473.

¹³⁷ ODB I, 64–65 (C. M. Brand).

Цара Алексија III помиње прво Сава Немањић у Житију Светог Симеона: *„И када је владавина његова уз Божје садејство добила мир и тишину одасвуд, усхте и сатвори себи пријатељем великога цара грчкога, Богом венчаног кир Алексу Комнена, и узе његову кћер за благороднога и љубљенога сина Стефана, кога и одреди да му буде намесник.“*¹³⁸ Помиње га и када говори о Немањином повлачењу са престола. И овде се помиње да је Стефан, Немањин наследник (намесник) на престолу био царев зет: *„А он, блажени старац, посаветова их премудрим речима као отац да престану са ридањем и сузама; а Божјом вољом изабра благороднога и љубљенога сина, Стефана Немању, зета боговенчаног кир Алексија, цара грчкога, и овога им предаде говорећи...“*¹³⁹

Познато нам је да је прва жена Стефана Првовенчаног била Евдокија, ћерка цара Алексија III Анђела. После битке на Морави, Стефан Немања се дефинитивно измирио са Византијом и премда је морао вратити део освојених области, један део му је остао. Измирење је потврђено тако што се Стефан, Немањин средњи син, оженио Алексијевом најмлађом ћерком Евдокијом.¹⁴⁰

Овде треба нагласити да је брак склопљен у време владавине цара Исака II – дакле, Стефан се оженио царевом братаницом. Долазак Алексија III на царски престо 1195. године утицао је и на прилике на српском двору – Стефан, иако није био најстарији Немањин син, проглашен је за наследника престола као зет византијског цара, док се најстарији брат Вукан морао задовољити Дукљом, Требињем, Хвосном и Топлицом.¹⁴¹ Византинци су, наиме, захтевали да мужеви византијских принцеза и његови потомци имају предност при наслеђивању престола, те је Стефан у тренутку ступања на власт имао подршку Византије. Имао је и право на високо дворско достојанство, те је добио и титулу севастократора.¹⁴²

Сава нам доноси и вести о цару Алексију III када говори о оснивању манастира Хиландар: *„И измоли у цара кир Алексе, пријатеља свога, пусто место ради усторојења манастира у Светој Гори.“*¹⁴³ О оснивању Хиландара говори и Доментијан у Житију светог Саве: *„Догоди се жалост томе манастиру свете Богородице ватопедске, да је*

¹³⁸ Свети Сава, *Сабрана дела*, 166.

¹³⁹ Исто, 170.

¹⁴⁰ Ласкарис, *Византиске принцезе*, 7.

¹⁴¹ Исто, 7.

¹⁴² *ИСН I*, 264. (С. Ћирковић)

¹⁴³ Свети Сава, *Сабрана дела*, 176.

сам игуман требао поћи у Цариград, али са братијом умоливши богобојажљивог кир Саву, монаха, посла га уместо себе цариградском цару због послова манастирских. И када је он дошао ка цару у Константинов Град, био је примљен од цара са великом чашићу; а цару је био познат долазак његова оца у Свету Гору, и запита га цар о пребивању оца његова, и све му исприча по реду о свему.¹⁴⁴

Цар Алексије је овде приказан позитивно: Саву дочекује са великим почастима, а као пријатељ Стефана Немање, тј. монаха Симеона цар се распитује и о његовом боравку на Светој Гори. Доментијан наводи и цареве речи: „Све што требаи од царства ми, ништа ти није забрањено – јер му беше пријатељ.“¹⁴⁵

Доментијан поново помиње цара Алексија и када говори о другом Савином одласку у Цариград: „...посла Преподобни богоумнога сина свога кир Саву, написавши ка љубазноме своје пријатељу цару кир Алексију о црквеном утврђењу и свему што требоваше. И подигавши се богоносац оде у Цариград ка пријатељу своје кир Алексију. И би примљен од цара са великом љубављу, и исприча му о пребивању Преподобнога и све што се догодило са манастиром... [...] И цар му рече: Са радошћу ћу учинити што треба светиња ваша, да сатворим и мој метрик с вама. И приложи му цар свој метрик, Зиг царски манастир, са свима пристаишама својим и са метохијама. И написа му хрисовуљ са сваким царским утврђењем, што је неподигнуто и до садашњег дана. И отпусти га цар са сваким великим почастима, и посла много злата на требовање своје пријатељу, преподобном Симеону. И силом љубитеља свога Христа и помоћу пресвете Богородице врати се Свети, узевши царску заповест.“¹⁴⁶

Доментијан и у Житију светог Симеона такође говори о оснивању Хиландара: „...преподобни отац Симеон написа ка своје љубазноме пријатељу кир Алексију, цару цариградском, о црквеном уређењу и свему што требоваше његова светиња, и са тиме посла богоугоднога сина свога кир-Саву. И подигавши се богоносац оде у Цариград ка пријатељу своје кир Алекси. И би примљен од цара са великом љубављу...“ Даље понавља причу сличну оној из Житија Светог Саве: „И приложи им цар свој метрик Зиг царски манастир, са свим пастирским насиштима и са метохијама. И написа му хрисовуљ са свим царским утврђењем, што је непроменљиво и до данашњег дана. И цариградски цар

¹⁴⁴ Доментијан, *Житије светог Саве*, 87–88.

¹⁴⁵ Исто, 88.

¹⁴⁶ Исто, 92–93.

кир Алекса назва Хиландар царским манастиром и приложи га ка царским манастирима Свете Горе. И цар отпусти богоноснога са сваким великим почастима, давши и много злата на потребу своје свату Светом Симеону.“¹⁴⁷

Теодосије цара Алексија такође приказује у позитивном светлу: „Насадише многе винограде, и трпезарију раширише и осликаше, и метохије измолише од цара Алексија, који је тад управљао скиптро грчким, и приложише Ватопеду. И цар испуњаваше молбу богоносних отаца, не само као због својте му, него више што се дивио њиховој смерности и странствовању у туђини, и са љубављу испуњаваше молбу њихову. И даље је за живота приносио за потреба манастирске...“¹⁴⁸ Такође, Теодосије говори и о Савином одласку код цара Алексија III Анђела: „И када је Сава дошао у царствујући град, цар пријатељ прими га с великом чашићу, јер је од младости био као анђеол. Цар га запита о здрављу и о животу светог старца оца његова. А он, пошто је све знао о својему оцу, све исприча цару, да је цар, због свега задивљен, хвалио Господа и светог старца... [...] Богомудри Сава био је много дана приман од цара као мио гост, и када је све рекао цару о манастиру ради чега је послан, цар му је сву молбу испунио и обећао да ће му дати ако што још буде хтео молити.“¹⁴⁹

Занимљиво је да и Доментијан и Теодосије сусрет Саве Немањића и цара Алексија III приказују као изузетно срдчан. Сава је дочекан са највећим почастима, као „мио гост“, а цар Алексије III се распитује и о „здрављу и животу“ свог пријатеља Стефана Немање, сада монаха Симеона.

Из наведених одломака можемо видети колико је оснивање манастира Хиландар важно, а и да је, поред Симеона и Саве Немањића, у његовом оснивању и цар Алексије III имао важну улогу. Пут до оснивања српског манастира на Светој Гори није био лак. Са једне стране, потребно је било подићи грађевине и опремити манастир, што је подразумевало велика материјална средства, али и решити многа правна питања на Светој Гори и у Цариграду. Сава и Симеон одлучили су да обнове манастир Хеландарион, који је био напуштен. Приликом посете Цариграду, Сава је од цара Алексија измолио манастир са земљиштем које му је припадало и преузео обавезу да га обнови. Хиландар је убрзо изузет из области Ватопеда, манастира у коме су Сава и Симеон живели као монаси. Сава

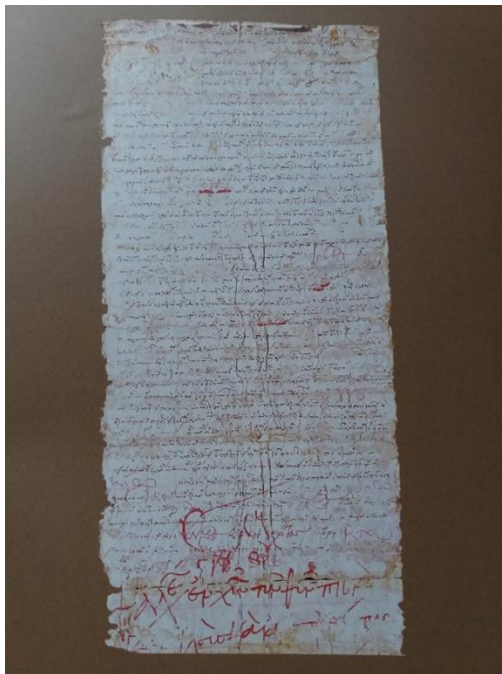
¹⁴⁷ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, 290.

¹⁴⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 134.

¹⁴⁹ Исто, 134–135.

је од византијског цара добио и разрушени манастир Зиг с поседима на самој граници Свете Горе, а у Кареји је купио виноград и подигао пирг са ћелијом за испоснике. Стефан Немања, тј. монах Симеон, доживео је да види своје дело довршено и у Хиландару је провео своје последње дане. У манастиру је и умро, 13. фебруара 1199. године.¹⁵⁰

Цар Алексије је представљен као Симеонов (Немањин) „љубазни пријатељ“, а када се помиње Савин боравак у Цариграду, наглашава се како га је цар примио са великом чашћу. Свакако, постојали су разлози да цар буде приказан у позитивном светлу – Алексије III био је Стефанов таст, али и цар који је издао повељу о оснивању Хиландара и тиме подржао његову обнову.

Слика 9. Хрисовуља цара Алексија III Анђела о оснивању манастира Хиландар

Патријарх Пајсије такође помиње цара Алексија када говори о породици краља Стефана Првовенчаног: „И роди Стефан Првовенчани краљ са супругом, ћерком грчког цара кир Алексије, четири сина, чија су имена: Радослав, Владислав, Стефан, Предислав.“¹⁵¹ Овде о самом цару нема више информација.

¹⁵⁰ ИСН I, 264–265. (С. Ћирковић)

¹⁵¹ Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, 90.

Никејски цареви

Након Четвртог крсташког рата и освајања Цариграда 1204. године, ситуација је у великој мери била измењена. Велики део срушеног Византијског царства припао је Млечима¹⁵², а формирано је и ново Латинско царство; за латинског цара је изабран Балдуин Фландријски.¹⁵³

Византинци се нису тако лако мирили са латинском влашћу – премда су се многи византијски феудалци потчинили освајачу, било је и византијских великаша који су напустили окупиране земље и засновали нове државе. Кроз њих је, на неки начин, Византијско царство наставило свој живот. У Малој Азији, Теодор Ласкарис, зет Алексија III, створио је Никејско царство; унуци Андроника I Комнина, такозвани „Велики Комнини“ Алексије и Давид, на југоисточној обали Црног мора стварају Трапезунтско царство¹⁵⁴, а на Балкану Михаило Анђео ствара Епирску деспотовину.¹⁵⁵

Латинско освајање Цариграда и нестанак Византије унели су велике промене у политику држава које су имале контакт са царством и биле на његовим границама; међу њима се налазила и држава великог жупана Стефана Немањића. Иако се српски владари од 1204. године више нису суочавали са Византијом, пред собом су имали нове државе, од којих су неке биле потенцијални противници (Латинско царство, Бугарска, Епир, Венеција), али су одржавали везе са Никејским царством. Овај период обележиле су и важне промене у државно-правном и црквеном положају Србије. Године 1217. велики жупан Стефан Немањић је успео да из Рима добије краљевску круну, док је његов млађи брат Сава Немањић 1219. године у Никеји од цара Теодора Ласкариса и патријарха Манојла Сарантина успео да добије статус аутокефалне архиепископије за српску цркву.¹⁵⁶ Самим тим, у житијима Светог Саве своје место су нашла и два никејска цара – Теодор I Ласкарис и Јован III Ватац.

¹⁵² Млетачки дужд се поносно називао „господаром четвртине и половине Римског царства“.

¹⁵³ Острогорски, *Историја Византије*, 480–481.

¹⁵⁴ Занимљиво је да је Трапезунтско царство и након обнове Византије наставило да живи засебним животом и одвојено од осталих византијских земаља, али је и надживело Византијско царство за неколико година.

¹⁵⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 483.

¹⁵⁶ Ферјанчић, *Србија и византијски свет*, 103–104.

Цар Теодор I Ласкарис (1204–1221)

Теодор I Ласкарис је, како смо већ напоменули, основао Никејско царство након пада Цариграда у руке крсташа. Он је Никејско царство уредио по узору на Византију: двор, управни систем и чиновнички апарат су у Никејском царству функционисали исто као и раније у Византијском. Такође, обновљена је и патријаршија и за патријарха је изабран Михаило Ауторијан, док је сам Теодор Ласкарис уместо деспотске (коју је до тада носио) узео царску титулу и крунисање је обављено у пролеће 1208. године. Цар Теодор Ласкарис је преузео наслеђе византијских царева, те је сада он важио за јединог законитог цара Византинаца, а исто тако и нови патријарх у Никеји сматран је за јединог законитог поглавара грчке цркве и васељенског цариградског патријарха. Никеја је тако постала државни и црквени центар Византинаца потиснутих из Цариграда.¹⁵⁷

Цар Теодор Ласкарис је, ипак, био у незгодном положају – Латини су настојали да сруше нови византијски центар, а са друге стране Никејска царевина је морала да издржи тешку борбу и са селџучким Иконијским султанатом. У пролеће 1211. године Никејско царство је однело победу над иконијским султаном, који је пао на бојишту. Премда ова победа није донела територијално проширење, имала је психолошки значај. Убрзо долази и до сукоба са Латинима и изгледа да је сам цар размишљао и о нападу на Цариград. Ипак, дошло је само до мањих борби у Малој Азији. Латински цар Хенрик је 1211. године добио битку на Риндаку и продро све до Пергама и Нимфеја. Међутим, рат је вођен са врло малим снагама са обе стране, противници су били заморени и крајем 1214. године уговор о миру је склопљен у Нимфеју. Овим уговором је повучена граница између Никејског и Латинског царства: северозападни део Мале Азије до Адрамитиона на југу припао је Латинима, док су целу осталу територију селџучке границе задржали Византинци.¹⁵⁸

После стабилизације, за Никејско царство настаје епоха даљег успона, за разлику од Латинског царства, које почиње да слаби већ после Хенрикове смрти 1216. године. Цар Теодор Ласкарис је склопио трећи брак са латинском принцезом Маријом, ћерком Балдуинове и Хенрикове сестре Јоланте. Са Млецима је цар 1219. године склопио уговор према коме су млетачки трговци у Никејском царству добили исте привилегије које су

¹⁵⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 488–489.

¹⁵⁸ Исто, 490–491.

имали и у Византјском царству. Такође, измирење са Латинима је довело до заустављања експанзије Великих Комнина на Понту, јер је борбу против Теодора Ласкариса Давид Комнин водио уз помоћ Латина. Када је остао упућен само на своје снаге, више није могао да се одупре Никеји и 1214. године Теодор Ласкарис је анектирао цео западни део његове територије до Синопе, те створио себи јак положај на јужној обали Црног мора.¹⁵⁹ Цар Теодор I Ласкарис је умро новембра 1221. године. На престолу га је наследио зет Јован III Ватац, супруг његове ћерке Ирине.¹⁶⁰

Слика 10. Цар Теодор I Ласкарис

Цара Теодора Ласкариса најпре срећемо код Доментијана: *„Док је богоносни кир Сава пребивао у Светој Гори, у рукотвореном свом манастиру, и Богом поучаван, примивши богоразумни савет у своје срце, подигавши се оде на исток ка пријатељу своме цариградском цару кир Теодору, званом Ласкару. И би примљен од цара с великом чашићу, као што приличи светима, јер знађаше да је још од почетка из младости васпитан у свештењу [...] И због тога га тај благоверни цар веома много љубљае, да буде причесник његове светиње.“*¹⁶¹ Ова епизода из житија Светог Саве је веома занимљива, првенствено сам разговор између Саве и цара Теодора Ласкариса: Сава се пожалио цару што његова земља нема архиепископа. Он каже цару: *„Да, хтео бих да твоје велико царство заповеди патријарху да ми освети као архиепископа једнога од браће моје, која је са мном, да га земља отачаства ми има на освећење своје, и да се држава великога ти царства њиме велича.“* Цар пристаје и одговара: *„Са великом радошћу испунићу ти Богом*

¹⁵⁹ Исто, 492–493.

¹⁶⁰ Исто, 496.

¹⁶¹ Доментијан, *Житије светог Саве*, 133–134.

саветовану и богомисаону молбу, пошто Бог воли; и хоћу да видим тога кога изволи твоја света душа на светитељство то.“ Међутим, цар сматра да, осим Саве, нико од његове сабраће није достојан за чин архиепископа; Сава се у почетку противи, јер сматра да ни он није достојан. Цар Теодор Ласкарис помало заповеднички каже: „Бог ми је тебе показао као достојна; зато не противречи“ и „није ти достојно противити се Божјој заповести“, а Сава, каже нам Доментијан „није могао да не послуша заповести Божје и цареве“, тако да је прихватио достојанство уз речи: „Нека буде воља Господња“.¹⁶²

Сава је овде представљен као изузетно скроман монах, што јесте у складу са сликом о идеалном монаху која је честа у средњовековним житијима – једна од важних врлина које красе главне јунаке житија јесте скромност. Ипак, он се не противи Божјој ни царевој вољи – чин архиепископа прихвата зато што га је цар убедио (у неку руку и натерао), а не зато што га је сам желео. Цар Теодор Ласкарис је такође представљен позитивно – он изузетно цени Саву, што се види из наведеног дијалога. Цар је морао бити свестан Савиног порекла, али и његове учености, због чега га је свакако поштовао и сматрао да је управо он достојан да постане архиепископ.

Доментијан помиње и тренутке који су уследили и Савино проглашење за архиепископа: „А цар рече патријарху све о Преподобном и о земљи отачаства његова. Часни патријарх Герман прими Божји и царев савет, да је он по вољи Божјој и царевој. [...] „И када је био нарочити дан [...] био је приведен и овај преподобни кир Сава на освећење, и руком свеосвећенога васељенскога патријарха Германа и заповешћу цариградскога цара кир Теодора Ласкара би постављен за архиепископа. [...] А благоверни цар сатвори тога дана празник у име наречења новоосвећенога архиепископа кир Саве, радосно прослављајући, преизобилно давши свега довољно целоме народу.“¹⁶³

На крају, када је одлазио од цара, помиње са да му је цар дао много злата уз речи: „Расеј и ово тамо у Светој Гори по заповести и по налогу Оца небеснога“ и одликовао га многим царским даровима. Још једном Доментијан каже: „Богољубни цар показа му сву љубав срца.“¹⁶⁴

Доментијан помиње Теодора Ласкариса и када помиње Савину посету Јовану III. Он каже: „Када је то било, сам Преосвећени оде благоверноме цару, и цар га прими са

¹⁶² Исто, 134–135.

¹⁶³ Исто, 135.

¹⁶⁴ Исто, 137.

љубављу [...] Такође и богољубива царица, пошто знађаше Преосвећенога док је још жив био отац њезин, благоверни цар кир Теодор Ласкар, и пошто га је видела кад је био у великој љубави са њезиним оцем [...] и благословивши њих и рођено од њих, сина њихова кир Теодора, и све њихово царство...¹⁶⁵ „Богољубива царица“ коју Доментијан овде помиње јесте Ирина, жена Јована III и ћерка цара Теодора Ласкариса.

Цара Теодора Ласкариса Доментијан помиње и када говори о преносу моштију Светог Саве из Бугарске: *„И те ноћи цар виде страшно виђење због Преосвећенога, неки страшни лик, где му са великим пређењем заповеда да даде Преосвећенога ономе који моли, да иде у своје отачаство, као што је и раније источни цар Ласкар примио извешће о постављењу Преосвећенога.“*¹⁶⁶

Цара Теодора Ласкариса такође помиње и Теодосије: *„После овога хтео је свети због манастирских потреба, или још боље - хтео је Бог због њега, а због познатог узрока, да иде у царствујући Константинов град у коме је тада царевао Теодор Ласкар. А овај прими светог са великим очекивањем, јер беше слушао о њему чији је син и о добродетељном животу његовом у пустињи, а осим тога био му је и пријатељ, јер кћи цара Теодора Ласкара беше удата невеста Радослава, сина Стефанова, синовца Светог Саве.“*¹⁶⁷ Овде Теодосије наводи да је Радослав био ожењен ћерком Теодора Ласкариса, што није тачан податак: Радослав, најстарији син Стефана Првовенчаног, био је ожењен Аном, ћерком епирског деспота Теодора I Анђела.¹⁶⁸

Могуће је да је грешка потекла од Доментијана¹⁶⁹, јер и он на два места епирског деспота Теодора I Анђела назива „грчким царем“, вероватно погрешно мислећи на цара Теодора I Ласкариса. Када помиње склапање брака између Радослава, сина Стефана Првовенчаног, и Ане, ћерке епирског деспота Теодора Анђела, он каже: *„Благоверни краљ кир Стефан [...] благослови старијег сина Радослава, да он буде намесник после њега [...] И оженивши га од грчкога цара кир Теодора, и двоструко утврдивши своје отачаство, насади сваку добру веру у њему.“*¹⁷⁰ Када говори о Савином повратку из Свете земље 1229. године, Доментијан каже како је отишао и у Солун и „...тако се састаде са пријатељем

¹⁶⁵ Исто, 180–181.

¹⁶⁶ Исто, 226.

¹⁶⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, 194.

¹⁶⁸ *ИСН I*, 306–307 (Б. Ферјанчић).

¹⁶⁹ Теодосије је вероватно користио Доментијаново дело или чак о Светом Сави слушао од Доментијана, на шта упућује податак да је житије „сказано Доментијаном, а списано Теодосијем“.

¹⁷⁰ Доментијан, *Живот Светог Саве*, 169.

својим царем кир Теодором.¹⁷¹ Такође треба приметити да обојица наводе Цариград уместо Никеје и уместо патријарха Манојла помињу патријарха Германа.

Даље у вези овог догађаја Теодосије записује: *„И када је дошао благонарочити празник божанствени, руком пречаснога и свеосвећенога васељенскога патријарха, архиепископа Константинова града, Новог Рима, Германа, освећен је архиепископ све српске земље, а напред је стојао цар са свима вишима и нижима, и говорио ‘достојан’.* [...] *Када је божаствена служба била свршена, цар и сви цареви људи скупише се да их благослови рука новопосвећенога архиепископа. А благочастиви цар добољно обдари ниште златом приликом његова постављења [...] Цар веселећи се неизмерном радошћу због овога, учини свима велико славље...*“¹⁷² Затим Теодосије каже како је Сава издејствовао и да српски архијереји сами бирају свог архиепископа и на крају у вези са овим наводи: *„Тако се, дакле, ово од Бога догоди са светим у царствујућем Константиновом граду.*“¹⁷³

Готово сви цитати које смо навели а у којима се помиње цар Теодор Ласкарис односе се на изузетно значајан догађај из Савиног живота, који има велики значај и за историју српске цркве. После смрти Стефана Немање Сава је још неко време боравио у Хиландару, а потом је пренео очеве мошти у Студеницу, те боравио тамо од 1206. године као архимандрит. Не знамо да ли је Сава учествовао у Стефановим плановима за добијање краљевске круне, али знамо да је те, 1217. године поново отишао на Свету Гору. У Никеју одлази 1219. године и тамо добија од цара Теодора Ласкариса и патријарха Манојла Сарантена Харитопула акт о аутокефалности српске цркве, који је подразумевао да српски архијереји могу сами да бирају и хиротонишу свог архиепископа, без учешћа цара и васељенског патријарха. Први архиепископ био је Сава. Он је именован и хиротонисан на празник Цвети 1219. године.¹⁷⁴

¹⁷¹ Исто, 183.

¹⁷² Теодосије, *Житије Светог Саве*, 196.

¹⁷³ Исто, 197–199.

¹⁷⁴ *ИСН I*, 316–317. (Д. Богдановић)

Цар Јован III Дука Ватац (1222–1254)

После смрти оснивача Никејског царства Теодора Ласкариса, на престо је дошао његов зет, муж његове ћерке Ирине, Јован III Дука Ватац. Јован III се сматра за највећег државника никејске епохе, али и за једног од најистакнутијих византијских царева уопште. Он је и у спољној и у унутрашњој политици постигао значајне успехе и од малог Никејског царства начинио јаку силу.¹⁷⁵

Браћа покојног Теодора Ласкариса убрзо су се побунила против доласка Јована III на престо и покушала да му уз помоћ Латина одузму круну. Њихова побуна се међутим окренула у корист Јована III Ватаца, који је Латине потукао код Појманенона, те је скоро цела област Латинског царства у Малој Азији припала Никејском царству. Према уговору из 1225. године, Латини су задржали у Малој Азији обалу прекопута Цариграда, с околином Никомедије. Никејска флота запосела је и острва Лезбос, Хиос, Самос и Икарију, а касније се и Родос потчинио никејском цару.¹⁷⁶

У време Јована III, Никејско царство је ојачало и на копну и на мору, чиме је створен предуслов за прелазак никејске војске у европски део некадашњег царства. Цар је послао војску у Тракију и његове су трупе запоселе више трачких лука, а затим ушле у Једрене. Изгледало је да ће успети да поврати и цам Цариград, али његову акцију омео је западногрчки супарник Теодор Анђео. Опасност са епирске стране престала је након битке на Клокотници, где је бугарска војска Јована Асена II потукла војску Теодора Анђела. Сам Теодор је био је заробљен, а потом ослепљен. Касније је и Јован Асен II ступио у везу са никејским царем и склопио уговор о заједничкој борби против Латинског царства, а савезу се придружио и Теодоров брат Манојло.¹⁷⁷

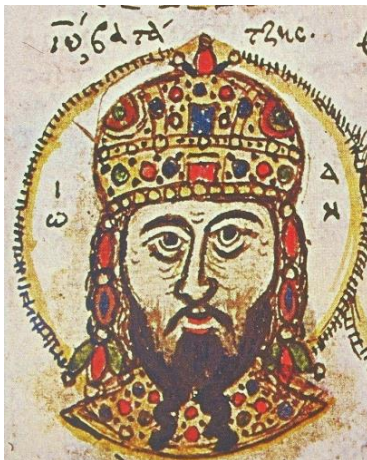
Цар Јован III Ватац је преминуо 1254. године у Нимфеону и сахрањен је у манастиру Сосандру близу Магнезије. Треба поменути чињеницу да је Јован III, поред цара Константина Великог, једини од преко деведесет византијских царева кога је црква прогласила за светитеља. Када се Магнезија пола века касније нашла под турском опсадом настала је и легенда да је давно преминули цар са светилком у руци обилазио и надгледао одбрану града и негде у то време царево мошти су из манастира Сосандра пренете у

¹⁷⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 496.

¹⁷⁶ Исто, 496.

¹⁷⁷ Исто, 499–501.

Магнезију. Па ипак, његове мошти доживеле су трагичну судбину: када су Турци из емирата Сарухан, којима је била позната легенда о цару-заштитнику града, заузели Магнезију 1313. године, саркофаг са царевим телом је бачен са градских бедема, као својеврсна врста ругања над знамењима поражених.¹⁷⁸

Слика 11. Цар Јован III Ватац

Цара Јована III Ватаца Доментијан помиње двапут у *Житију светог Саве*. Први пут га помиње када пише о Савином повратку из Свете земље: „Када је то било, сам Преосвећени оде ка благоверноме цару, и цар га прими са љубављу као Божјега ученика и санаследника светих, и свељубазно угостивши га, и отуда и од стола свога даде му лађу са царском сликом и са људима који ће управљати лађу, и положише у њу све потребе Преосвећенога. А Свети се порадова са царем, и благоверни цар се богољубно и светолепно растаде са њиме, и даде му много злата на потребу, и друго на раздавање светим црквама у Светој Гори.“¹⁷⁹

Други пут Доментијан помиње цара Јована III и на самом крају Житија Светог Саве, када говори о времену настанка житија: „У име Оца и Сина и Светог Духа. У лето 6751 (1243) у царство благоверног цара кир Калојована грчкога, који царује источним земљама и западним и за нашега господина унука Светог Симеона и првовенчаног краља кир Стефана, најмлађега сина његова међу браћом, а превисокога и превеликога краља

¹⁷⁸ Радић, *Из Цариграда у српске земље*, 194.

¹⁷⁹ Доментијан, *Живот Светог Саве*, 180.

Стефана Уроша, који у своме отачаству самодржаво царује свим српским земљама и поморским...“¹⁸⁰

Јована III помиње и Теодосије. Он о њему пише у сличном контексту као и Доментијан – кад пише о Савиној посети цару, он нам каже како га је цар веома срдечно дочекао: *„Подигавши се из Јерусалима, свети дође у град звани Акр, и ту остаде дотле док што часно и свето не нађе и не купи. И укрцавши се са својима и са стварима у лађу повезе се у Азију, и Богом управљани убрзо дођоше у Азију, где беше цар. Јер царствујући Константинов Град тада заузеше и држаху Фрузи, а царство се грчко надвоје расече, јер над целом Тесалијом и Илиријом, у Солуну, био је цар Теодор, који је после од Асена цара загорског у бици ухваћен и ослепљен био; а у целој Понту, Галатији и Витинији у Азији царевао је благочастиви цар Калојован Ватац. [...] Цар се обрадова његову доласку [...] Са великом љубављу цар га прими и слатко га питаше за многа света места, која ради поклоњења беше обишао, и цар богохвално похвали труд његов Бога ради. Многовременно и са великом љубављу и почастима свети биваше примљен од цара и царице [...] а цар спреми једну од својих лађа и из свога дома даде светоме сва блага земаљска која су на потребу...“*¹⁸¹

Као и његов таст Теодор Ласкарис, Јован III Ватац је такође приказан у позитивном светлу: Доментијан га оба пута назива благоверним, а Теодосије благочастивим царом. Он се према Сави такође односи са великим поштовањем и њихов сусрет је веома срдчан. Цар се обрадовао Савином доласку, пита га о светим местима која је обишао, даје му лађу и *„сва блага земаљска која су на потребу“*. Такође, Теодосије је био упућен у време Савине посете цар није боравио у Цариграду, *„јер царствујући Константинов Град тада заузеше и држаху Фрузи, а царство се грчко надвоје расече“*

Може се претпоставити да су никејски цареви у позитивном светлу представљени управо због утицаја који су имали на промене у црквеном положају Србије, првенствено цар Теодор I Ласкарис. Цар Јован III Дука Ватац је, као његов зет и наследник, такође позитивно приказан.

¹⁸⁰ Исто, 233.

¹⁸¹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, 226–227.

Палеолози

Период у коме је владала династија Палеолог је веома занимљив и пун контрадикторних момената: са једне стране, долази до великог процвата културе и период називамо и „ренесансом Палеолога“¹⁸²; са друге стране, овај период је обележила велика опасност од спољних непријатеља, али и чак три грађанска рата.

Царство је, почевши од друге половине XIV века све мање сопственим снагама могло да утиче на своју будућност. Губило је свој ауторитет, а за узврат није ништа добијало – а све то због компромисног става према Западу, напорима око уније, али и унутрашње неслоге.¹⁸³ Иако је цар теоретски остао врховни поглавар државе, у читавој епохи Палеолога, његова власт слаби, што због јачања земљопоседичке аристократије, што због спољне опасности.¹⁸⁴

Владавину династије Палеолог обележили су и грађански ратови. У пролеће 1321. године дошло је до отвореног сукоба између Андроника II и Андроника III. Сматра се да је овај њихов сукоб прекретница у животу Византијског царства и да је означио почетак једне нове епохе – епохе грађанских ратова, који су додатно исцрпили царство.¹⁸⁵

У српским средњовековним житијима срећемо чак седам царева из династије Палеолог – помињу се Михаило VIII, Андроник II, Михаило IX, Андроник III, Јован V, Јован VII и Манојло II.

Најчешће срећемо цара Андроника II, који је углавном представљан у позитивном светлу, док је са друге стране његов отац Михаило VIII приказан сасвим супротно, у изузетно лошем светлу. Последње цареве из ове династије српски животописци помињу у контексту сукоба у Османлијском царству. Занимљиво је да је последњи византијски цар кога можемо срести у српском житијима цар Манојло II, док се последњи византијски цар, Константин XI (1449–1453), уопште не помиње. Такође се не помиње ни Јован VIII Палеолог, који је владао од 1425. до 1448. године.

¹⁸² Шене, Флизен, *Византија*, 322–323.

¹⁸³ Ђурић, *Сумрак Византије*, 13–14.

¹⁸⁴ Кјусопулу, *Цар или управитељ*, 123–124.

¹⁸⁵ Радић, *Црно столеће*, 19.

Цар Михаилo VIII Палеолог (1261–1282)

Цар Михаилo VIII Палеолог је веома занимљива личност из византијске историје и занимљиво је да је слика коју имамо о њему и данас врло контрадикторна – са једне стране, он је цар који је обновио Византијско царство и имао одличне дипломатске вештине; али, са друге стране, упамћен је и по лошем – он је такође и цар који је покушао да успостави унију са римском црквом, те је тиме на неки начин издао сопствену веру.

Михаило Палеолог је рођен 1224. или 1225. године, вероватно у неком од градова Никејског царства. О његовом детињству и младости немамо много података. Знамо да био син великог доместика Андроника Палеолога, као и да је његова породица водила корене од чак три царске куће које су владале Царством пре Четвртог крсташког рата.¹⁸⁶

Сама прича о успону Михаила VIII врло је занимљива. Он је био војсковођа царског порекла и прво је проглашен 1259. године за регента, а потом и савладара Јована IV Ласкариса, унука Јована III.¹⁸⁷ Наиме, након смрти Теодора II Ласкариса на никејском престолу нашао се његов син Јован IV Ласкарис, који је тада имао свега седам година. Његов регент био је Георгије Музалон, али је убрзо дошло до завере против њега и он је уклоњен. Као нови регент дошао је Михаилo, који је 1259. проглашен за савладара.¹⁸⁸

Убрзо ће доћи и до обнове Византијског царства. Наиме, никејски војсковођа Алексије Стратигопул послат је са малом војском на бугарску границу. На пролазу кроз Тракију сазнао је да је Цариград остављен скоро без заштите, јер је млетачка флота са већим делом латинске посаде кренула у једну експедицију ка Црном мору. Алексије Стратигопул је искористио одсуство латинске флоте из Цариграда, напао град и освојио га у зору, 25. јула 1261. године. Цар Балдуин II се спасио бекством, а Михаилo VIII Палеолог је 15. августа 1261. свечано ушао у Цариград. Његов улазак у град је претворен у народни, па у неку руку и верски празник. Латинско царство престало је да постоји.¹⁸⁹

Септембра исте године, Михаилo VIII је заједно са супругом Теодором крунисан у цркви Свете Софије старом царском круном. Оно што треба поменути, а што на самом почетку баца тамну сенку на владавину Михаила VIII, јесте чињеница да легитимни цар

¹⁸⁶ Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus*, 16–18.

¹⁸⁷ Шене, Флизен, *Византија*, 187.

¹⁸⁸ Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus*, 33–46.

¹⁸⁹ Острогорски, *Историја Византије*, 513.

Јован IV Ласкарис, који је још увек био дете, није у овим свечаностима имао никаквог удела, а убрзо је и ослепљен.¹⁹⁰

Ипак, Константинопољ у који је ушао Михаило VIII није више имао некадашњи сјај – читаве области биле су уништене, а чак је и царска палата била у великој мери оштећена. Такође, сам град је био скоро празан – током латинске владавине и популација Константинопоља се знатно смањила. Велики напор је уложен да се обнове цркве и манастири у граду, али и да се обнове и ојачају зидине – посебно оне код Златног рога и Мраморног мора.¹⁹¹

Обновљено царство имало је и доста непријатеља, првенствено папство које је, након Михаиловог заузимања Константинопоља, изгубило политички престиж, али и духовни ауторитет. Премда је цар Михаило VIII одмах послао папи посланике са даровима како би успоставио добре односе са папском куријом, овај први покушај измирења са Римом је пропао: посланици су одмах били ухапшени; судећи по изворима, један је жив одран, док је други успео да побегне.¹⁹² Папа се није мирио са чињеницом да је Цариград изгубљен за римску цркву и подржавао је Латине у борби против Византије, чак је на Ђеновљане бацио анатему јер нису хтели да одустану од савеза са византијским царем.¹⁹³

Убрзо је дошло до стварања коалиције против цара Михаила VIII на челу са Карлом Анжујским. Папи Григорију X нису била довољна Михаилова обећања: он је гарантовао безбедност од католичких сила само у случају црквеног потчињења Риму, те се цар одлучио на покорвање папиној вољи и унију са римском црквом. Успео је чак и да један део свог клера придобије за прихватање уније, која је потписана на сабору у Лиону 6. јуна 1274. године. Георгије Акрополит, велики логотет, у царско име признао је примат римске цркве, али и римске догме. Политичко олакшање је наступило, али је било само привремено.¹⁹⁴

У очима западњака, Михаило VIII Палеолог је сада био католички владар, против кога не би могли да поведу рат. Па опет, постојала је и та опасност да ће против њега

¹⁹⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 513–514.

¹⁹¹ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 45–46.

¹⁹² Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus*, 140–141.

¹⁹³ Острогорски, *Историја Византије*, 516.

¹⁹⁴ Исто, 524.

устати православни владари, првенствено синови епирског деспота Михаила II.¹⁹⁵ Већ после смрти папе Григорија X, односи између Византије и Рима су захладнели. Када је 1281. године на папски престо сео Мартин IV, римска курија се ставила у службу анжујске освајачке политике и уз папину подршку, Карло Анжујски и Балдуинов син Филип склапају уговор са Млетачком републиком, „ради успостављања од Палеолога узурпиране Римске империје“. На крају, сам папа је цара Михаила VIII проклео као шизматика, те забранио католичким владарима да одржавају везе са њим.¹⁹⁶ Михаило VIII је, са друге стране, забранио да се папино име помиње током литургије; можемо претпоставити да је цар био веома разочаран, јер је сматрао да је унија била велика жртва са његове стране – био је итекако свестан како су Византинци гледали на унију. Доналд Никол сматра да би, да је живео дуже, цар Михаило VIII свакако покушао да се искупи и да поново придобије наклоност цркве. Ипак, није стигао – умро је у децембру 1282. године.¹⁹⁷

Па ипак, цар Михаило је преговорима успео да спречи напад Карла Анжујског тако што је преговарао са Педром III Арагонским, Манфредовим зетом, коме је Карло одузео Сицилију 1266. године. Византијски агенти су хушкали становништво Сицилије против владавине Анжујаца. Године 1282. у Палерму избио устанак против Анжујаца, познат као „Сицилијанско вечерње“, који се веома брзо проширио на читаво острво и окончао анжујску владавину. Педро Арагонски је крунисан Манфредовом круном, а опасност од похода против Византијског царства је прошла.¹⁹⁸

Треба нагласити да су и припадници црквених кругова у Византији на питање уније гледали са великим подозрењем, те да су некад и одбијали да преговарају са латинским делегацијама.¹⁹⁹ Михаилова сестра Ирина (Еулогија) била је велики противник уније, те је отишла код ћерке – бугарске царице Марије – тако да је сада у целу причу о унији био укључен и бугарски двор, као жариште сплетака против византијског цара.²⁰⁰ Чак се и Михаилов син и наследник, цар Андроник II, после Михаилове смрти одрекао уније:

¹⁹⁵ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 63.

¹⁹⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 527–528.

¹⁹⁷ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 93–94.

¹⁹⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 528–529.

¹⁹⁹ Радић, *Страх I*, 45.

²⁰⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 526.

Михаило Панарет је записао да је цара Михаила наследио „син Андроник који је жигосао свог оца због привржености католичкој догми.“²⁰¹

Заиста, цар Андроник II је заповедио да његов отац Михаило VIII, након што је у децембру 1282. године умро у једном трачком селу, као тежак грешник буде сахрањен на месном сеоском гробљу, уместо у Цркви Светих Апостола у Цариграду, у којој су углавном сахрањивани византијски цареви. Ипак, касније је наредио да се посмртни остаци његовог оца пренесу у град Селимврију и сахране у манастиру Христа Спаситеља.²⁰²

Слика 12. Цар Михаило VIII Палеолог

Цар Михаило VIII Палеолог најпре се помиње у житију Светог Симеона које је написао Доментијан када наглашава време настанка самог житија: „Године 6772 (1264.) у царство благовернога цара грчкога кир Михаила Палеолога, у треће лето, када узе Цариград од Латина, и када је он царевао источним земљама и западним...“²⁰³ Доментијан помиње и чињеницу да је цар Михаило VIII вратио Цариград од Латина, те обновио Византијско царство. Како је житије настало чак десет година пре 1274. године,

²⁰¹ Цитирано према: Радић, *Страх I*, 51.

²⁰² Радић, *Страх I*, 51.

²⁰³ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, 324.

односно пре потписивања Лионске уније, нема негативне слике о Михаилу VIII – Доментијан га назива „благоверним царем“.

Иако се цар Михаил VIII Палеолог не помиње у Теодосијевом делу, треба скренути пажњу на то да се у делу овог писца види помало негативан став према католичанству – док Доментијан помиње да је краљевска круна стигла из Рима, Теодосије уопште не помиње ову чињеницу; Доментијан помиње како Сава подучава угарског краља суштини хришћанске вере, док код Теодосија можемо прочитати чак и да га је превео у православну веру.²⁰⁴ Теодосијеви ставови могу се довести у везу са настојањем цара Михаила VIII да одузме аутокефалност српској и бугарској цркви, али свакако и са Лионском унијом 1274. године. Иако је, како је већ речено, тешко одредити када је Теодосије живео и стварао, ако на му имамо претпоставку да је то било крајем XIII и XIV века, може се претпоставити да је Теодосијево нерасположење према католичанству непосредан одраз ових историјских дешавања.²⁰⁵

Цара Михаила VIII архиепископ Данило II помиње када говори о освајањима краља Милутина: *„Овом нечастивом не даде Господ ни да очима види државу и наледство овога благочастивога и христољубивога. Јер овај хулни цар, ђаволом наговорен, сличан је оном лукавом предатељу који одступи од светлости у таму, као што и овај Палеолог одлучивши од хришћанске вере узе веру латинску. После овога подигавши се са таквом силом многих народа, пође брзо на овога христољубивога краља љут као лав, и хотећи да као љута звер уграби незлобиво јагње.“*²⁰⁶ Цар Михаил VIII умро је изненада у Тракији децембра 1282. године, управо током балканског похода.²⁰⁷

Самог цара архиепископ Данило II помиње у негативном контексту: Михаила VIII назива „нечастивим царем“, „хулним царем“, па чак и „сличним оном [...] који одступи од светлости у таму“. Овде је сасвим очигледно да се цар помиње у негативном контексту због склапања, то јест покушаја склапања уније са западном црквом, што Данило II и сам врло јасно каже у наведеном цитату („узе веру латинску“).

²⁰⁴ Цитирано према: Шпадијер, *Хронолошки оквири*, 12.

²⁰⁵ Шпадијер, *Хронолошки оквири*, 13–14.

²⁰⁶ Данило други, *Живот краља Милутина*, 114.

²⁰⁷ Станковић, *Краљ Милутин*, 76.

Цар Андроник II Палеолог (1282–1328)

Андроник II Палеолог је учествовао у вођењу државних послова најпре као савладар свог оца, цара Михаила VIII Палеолога.²⁰⁸ Ипак, био је веома млад када је почео самостално да влада – са свега двадесет четири године постао је византијски цар.²⁰⁹ Одмах по ступању на престо он се одрекао уније, о чему нас обавештавају писци Георгије Пахимер и Нићифор Григора.²¹⁰

Црквена политика цара Андроника II у великој мери се разликовала од црквене политике његовог оца Михаила VIII. Пошто унија није заживела, цар Андроник II је својој политици дао изразито православни правац. Значај цркве и монаштва знатно је порастао током Андроникове владавине. Његова спољна политика се такође одликовала великом умереношћу: цар је настојао да се на свим странама осигура уговорима о миру и пријатељству.²¹¹

Српско надирање ка Византији ушло је у одлучујућу фазу током владавине цара Андроника II: наиме, од 1282. године краљ Милутин је готово двадесет година ратовао против Византије. Његови успеси су били велики, а ратовање тешко за царство, те је цар одлучио да склопи мир са српским краљем. Мир би био учвршћен женидбом. Цар Андроник II је одлучио да краљу Милутину за жену понуди своју сестру Евдокију, удовицу трапезунтског цара Јована (који је преминуо 1297. године). Међутим, како је Евдокија одбила брак, цар Андроник II предложио је да се краљ Милутин ожени његовом ћерком Симонидом, која је тада имала свега пет година. Венчао их је охридски митрополит Макарије.²¹²

Андроник II се женио два пута: његова прва жена била је угарска принцеза. После њене смрти, оженио се 1284. године ћерком грофа од Монферата Јолантом-Ирином.²¹³ Тиме се гроф од Монферата одрекао права на Солунско краљевство, од кога није имао много користи, а Андронику решио проблем права над Солуном. Цар Андроник је из првог брака са Аном имао синове Михаила и Константина, док су у браку са Ирином

²⁰⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 546.

²⁰⁹ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 99.

²¹⁰ Цитирано према: Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 100.

²¹¹ Острогорски, *Историја Византије*, 554–555.

²¹² Ласкарис, *Византиске принцезе*, 53–68.

²¹³ Острогорски, *Историја Византије*, 556.

рођени синови Јован, Теодор и Димитрије и ћерка Симонида. Са супругом Ирином дошло је до несугласица: она тражила да се царство подели између свих царевих синова, што је Андроник одбио. Михаило и Константин имали су предност над Ирининим синовима и она је сматрала да су њена деца скрајнута. Ипак, њен предлог Византинци су схватили као распарчавање царства.²¹⁴ Царица се отворено супротставила мужу и успоставила сопствени двор у Солуну, одакле је ступила у везу са својим зетом, краљем Милутином, не би ли једном од својих синова осигурала да наследе српски престо, али ти планови су пропали, јер се њеним синовима није допао живот у Србији.²¹⁵

Последње године Андроникове владавине је обележио грађански рат против његовог унука, Андроника III, иначе први од три грађанска рата који ће погодити царство током владавине последње византијске династије. У Царству је, наиме, владало незадовољство политиком цара Андроника II. Он је већ имао преко шездесет година, а на престолу је био скоро четрдесет. Његов главни саветодавац и пријатељ, Теодор Метохит, имао је преко педесет. На другој страни, око Андроника III су се окупили млади људи, који су представљали нов нараштај.²¹⁶ Оно што је додатно отежало положај самог царства јесу напади Турака: Нићифор Григора и Јован Кантакузин нас обавештавају да су током почетних година рата између деде и унука Турци нападали Тракију, Македонију и острва.²¹⁷ У великој опасности били су и преостали византијски градови у Малој Азији.²¹⁸

Рат је био веома драматичан и у њему је било доста преокрета. Завршио се 1328. године победом млађег Андроника, који је деди поштедео живот, али га је приморао да адицира. Када се 1330. године Андроник III разболео, неки његови сарадници су старијег Андроника приморали да се замонаши. Стари цар је у јануару 1330. године примио монашки постриг као монах Антоније. две године касније, 13. фебруара 1332. године, након обеда са ћерком Симонидом, Андроник II је умро. Сахрањен је у Липсовом манастиру, а посмртни говор старом цару држао је Нићифор Григора.²¹⁹

²¹⁴ Никол, *Византијске племкиње*, 83–85.

²¹⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 546–549.

²¹⁶ Радић, *Црно столеће*, 25–26.

²¹⁷ Цитирано према: Радић, *Црно столеће*, 46.

²¹⁸ Радић, *Црно столеће*, 46.

²¹⁹ Исто, 55–57.

Слика 13. Цар Андроник II Палеолог

Цар Андроник II се најпре помиње у *Житију краљице Јелене* које је написао архиепископ Данило II. Он се овде помиње само као отац краљице Симониде, када архиепископ Данило II говори о састанку краљице Симониде и Каталине, супруге краља Драгутина и њиховој посети гробу краљице Јелене: „...и ова госпођа моја уразумивши се, тј. благочастива и христољубива краљица Симонида, кћи светог и великог и васељенског цара грчког Андроника, а жена великог краља Уроша...”²²⁰ Ипак, иако се цар помиње кратко, архиепископ Данило II о њему говори на леп начин – он је „свети и велики цар“, а и његова ћерка Симонида приказана је у позитивном светлу. Такође треба приметити и да је овде сусрет две жене приказан као веома срдчан – оне се саветују и разговарају, заједно целивају гроб краљице Јелене и на крају одлазе на двор краља Милутина, који приређује славље у њихову част.²²¹

Цар Андроник II се помиње више пута у *Житију краља Милутина*. Он је, с обзиром на то да му је био таст, са краљем Милутином био у добрим и блиским односима. Архиепископ Данило II помиње цара Андроника II када говори о побуну и ослепљењу сина краља Милутина, Стефана (Стефана Дечанског): „Овај благочастиви краљ Урош узевши свога сина таквог ослепљеног даде га у славни град Константинопол ка тадањем своме тасту, светом и васељенском цару кир Андронику.”²²² Након побуне,

²²⁰ Данило други, *Живот краљице Јелене*, 104.

²²¹ Исто, 105–106.

²²² Данило други, *Живот краља Милутина*, 126.

Стефан је боравио шест година у Цариграду са супругом Теодором и синовима Душаном и Душицом. У овом делу житија се може јасно видети и алузија на библијску причу о Блудном сину („Сагреших, оче, пред тобом“)

Архиепископ Данило II доста говори о ктиторској делатности краља Милутина и подизању манастира, цркава и болница. Такође говори како је био славан и поштован од других владара. Краља Милутина пореди са Александром Великим и наводи како је био хваљен од моћника, те још једном помиње цара Андроника II: *„И опет не једанпут, но и двапут хотећи да се састане са царем Новог Рима, Константинопоља кир Андроником, да добије од њега што жели, а не чувши о себи ни хулне речи, жељу срцу своје сврши, и не само у својој држави или у земљи грчкој, но и у самом столном граду му Солуну, постиже сваку своју вољу.“*²²³

Краљ Милутин је након женидбе принцем Симонидом био царев гост у Солуну. Такође, када је краљев брат Драгутин показивао намере да против њега подигне оружје, цар Андроник II је послао војску као помоћ свом зету краљу Милутину.²²⁴ Такође, краљ Милутин је на исти начин помагао свом тасту. У поглављу посвећеном цару Константину Великом смо већ помињали да архиепископ Данило II пише како је краљ Милутин послао цару Андронику II војну помоћ против Турака.²²⁵ Војску је предводио велики војвода Новак Гребострек, што нам указује на то да краљ Милутин није учествовао у војним походима – велики војвода је заповедао војском у случајевима када владар није полазио у војни поход. То се дешавало када су у питању биле мање важне војне операције унутар земље или у овом случају када се шаље војни одред као помоћ савезницима.²²⁶

У *Житију краља Милутина*, цар Андроник II поменут је последњи пут приликом описа чуда која су се догађала на гробу краља Милутина. О томе се прочуло до Цариграда *„када је још жив био таст овога благочастивога, благоверни цар кир-Андроник, и жена његова благочастива краљица Симонида. И овакву вест чувши обрадоваше се великом радошћу.“*²²⁷

²²³ Исто, 135.

²²⁴ Ласкарис, *Византиске принцезе*, 68.

²²⁵ Данило други, *Живот краља Милутина*, 138–140.

²²⁶ ЛССВ, 72. (А. Веселиновић)

²²⁷ Данило други, *Живот краља Милутина*, 149.

Након смрти краља Милутина 1321. године, његова жена краљица Симонида се вратила у Цариград код оца, а потом се и замонашила у манастиру Светог Андрије.²²⁸ У *Житију краља Милутина* можемо прочитати још један занимљив детаљ, који се додуше не тиче самог цара Андроника али нам помиње његову ћерку Симониду: „И тако благочастива краљица Симонида начинивши кандило од скупоценог злата, и такође платна скупоцена и златна, имајући на себи дивну лепоту изгледа, којом ће покрити раку овога христољубивога, и друге многе почести спремивши, ово све даде ка гробу овога благочастивога.“²²⁹ Михаило Ласкарис је сматрао да је овај детаљ битан, јер нас може упутити на то да се краљица Симонида није вратила у Цариград са мржњом према Србији и успомени на свог супруга, краља Милутина; напротив – и даље је одржавала везе са Србијом.²³⁰

Слика 15. Цар Андроник и краљ Милутин, фреска из манастира Хиландар

²²⁸ Ласкарис, *Византиске принцезе*, 80.

²²⁹ Данило други, *Живот краља Милутина*, 149.

²³⁰ Ласкарис, *Византиске принцезе*, 80.

Данилов настављач у житију краља Стефана Дечанског помиње цара Андроника II када говори о догађајима након Стефанове побуне против оца (краља Милутина). Он пише како је краљ Милутин ослепио свога сина Стефана и послао га у Цариград у прогонство: *„Када је овај благочастиви краљ Урош ослепио свога сина вазљубљенога Стефана због такве његове кривице, коју указасмо у напред писаном житију овога христољубивог, и даде га у славни Град Константинов, са два његова сина Душаном и Душицом. И када је био приведен тамо ка благоверному цару кир Андронику, заповеди да га чувају, и давши му једну царску палату на пребивање рече да му дају све што му је на потребу.*²³¹ Можемо закључити да су Стефан и његова породица, иако у прогонству, током боравка у Цариграду живели у добрим условима.

Већ смо помињали да су током прогонства у Цариград Стефан и његова породица боравили су у манастиру Христа Пантократора, а из наведеног цитата може се закључити да је цар Андроник лепо поступао према њима: *„А благоверни тај цар васељенски, кир Андроник, као што је по истини назван цар милости, не презре ни овога младића, но видећи да му је довољно његово зло, и чинећи милостињу хранио га је, све корисно чинећи му, јер који чини милостињу и посећује оне који су у напасти, посећује онога који је осиромашео ради нас, Бога Слова.*“²³²

Треба приметити да Данилов настављач овог цара представља крајње позитивно: назива га *благоверним царем* и *царем милости*. Могуће је да је и сам аутор на основу онога што је знао о цару Андронику о њему имао лепо мишљење, с обзиром на то да је у питању био отац краљице Симониде и таст краља Милутина, али и да је и Стефан Дечански остао са њим у добрим односима и да му је чак послао војну помоћ током грађанског рата против унука Андроника III. Данилов настављач помиње и како је Стефан писао Данилу из Цариграда да се код оца заузме за њега. Сазнајемо да је краљ Милутин дозволио сину да се врати и дао му део жупе Будимске.²³³ Још једном треба приметити да Данилов настављач говори позитивно о цару Андронику, као о цару који је добро поступао према Стефану и његовој породици и који је срећан због одлуке краља Милутина: *„...тај благочастиви краљ посла своје веснике са истинитим знамењем ка своме тасту, благоверном цару Грка кир Андронику, у славни град Константинов, где*

²³¹ Данилов настављач, *Живот краља Стефана Уроша Трећег*, 27–28.

²³² Исто, 28.

²³³ Исто, 29–31.

*беше држан његов син, говорећи да га пусти. И васељенски цар, чувши такву вест, веома се обрадова, и почасту га великом чашићу и давши му све што му треба, и заповеди да га часно испрате у државу његова родитеља, овога благочастивог краља.*²³⁴

Посебно је упечатљив део у коме говори о Андронику као о хришћанину и цару коме се треба дивити: *„Но, возљубљени, подивимо се овоме светоме и благоверном васељенском цару кир Андронику, посматрајући његову добру веру и љубав према Богу. Јер њоме разгарајући се, и душу своју чистећи добрим делима свога живота, прозре умним очима будуће давање вечних добара, свагда се мислостим јављаше човечјој природи, као што је био милостив и овоме младићу превисокога краља Уроша.*²³⁵

Веома занимљив детаљ јесте и то да Данилов настављач каже како је цар Андроник II знао да Стефан није био потпуно ослепљен, али да то није никоме помињао: *„Јер имајући га још тамо у својим рукама, унапред је разумео да му није до краја био одузет вид очију његових по Божјој доброј вољи. [...] Овај благоверни разумевши такво прогледање његово, не објави никоме таква виђења да му се не дода опет која злоба. Но чинећи му милостињу и хранећи га, тешећи га као чедољубив отац, подиже овога палог и прими њега, кога нико није чувао, и сачува га до таква помиловања од његова родитеља.“*²³⁶

Данилов настављач помиње цара Андроника II и у *Житију Стефана Душана*, али само узгред. Када помиње цара Андроника III, писац каже да је био син цара Михаила IX, а унук цара Андроника II.²³⁷ Много више се у овом житију помиње цар Андроник III, о чему ће бити речи. Цара Андроника II Палеолога поменуо је и Константин Филозоф у *Житију деспота Стефана Лазаревића* када је писао о турским освајањима. Он каже: *„И овај Сулејман пређе прво на Калипољско море и отвори пут осталима са Сеидијем, за цара Андроника, који је имао рат са братом својим.“*²³⁸ Константин Филозоф додуше погрешно каже како је цар Андроник II ратовао са „братом својим“: Андроник II није ратовао са својим братом, али како смо већ видели, јесте водио исцрпљујућ рат против унука Андроника III.

²³⁴ Исто, 31.

²³⁵ Исто, 31–32.

²³⁶ Исто, 32.

²³⁷ Данилов настављач, *Стефан краљ, син трећега Уроша*, 71.

²³⁸ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 23.

Цар Михаил IX Палеолог (савладар 1291–1320)

Михаило IX био је син цара Андроника II из првог брака са Аном, ћерком угарског краља, која је умрла 1281. године. Михаилу је рођен 1277. године и проглашен је за очевог савладара када је имао свега пет година, док је његов млађи брат Константин понео титулу деспота.²³⁹ Михаилу IX преминуо је после убиства сина, деспота Михаила. Вест о његовој погибији дубоко је потресла Михаила IX, чије је здравље већ било нарушено. Умро је у Солуну 12. октобра 1320. године.²⁴⁰

Слика 15. Цар Михаил IX Палеолог

Премда је Михаил IX једна од значајнијих личности у историји Византије – без обзира на чињеницу да није владао самостално, већ само као савладар – у српским средњовековним житијима се помиње једанпут, и то само узгред. Данилов настављач у житију краља Стефана Душана пише о његовим намерама да крене у рат против цара Андроника III. Када помиње Андроника III, писац каже да је он „*син цара кир Михаила, и унук цара Андроника*“.²⁴¹ Више информација о самом Михаилу IX у српским житијима немамо.

²³⁹ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 99.

²⁴⁰ Радић, *Црно столеће*, 29–30.

²⁴¹ Данилов настављач, *Стефан краљ, син трећега Уроша*, 71.

Цар Андроник III Палеолог (1328–1341)

Андроник III је био син Михаила IX и унук цара Андроника II. Он је врло рано, као први унук и дедин миљеник, био проглашен за цара и савладара, те је било предвиђено да се он после Михаила IX нађе на царском престолу. Андроник III је имао сасвим солидно образовање и био је и вешт ратник – у војним вештинама је чак надмашивао и оца и деду, а био је вичан и у витешким надметањима. Ипак, са друге стране Андроник III је био помало размажен и сушта супротност деди. Уживао је и у лову и женском друштву, а доста је расипао новац, те је често бивао приморан и да га позајмљује, чак и од Ђеновљана из Галате.²⁴²

Андроник III имао је два брака. Његова прва жена је била сестра Хенриха II, војводе од Брауншвајг-Грубенхагена. Војводина сестра се звала Аделаида и у Византији је добила име Ирина. Међутим, из овог брака је рођен само дечак чије име није забележено и који је преминуо у узрасту од свега осам месеци, 1322. године. Ни Ирина није дуго живела – преминула је у августу 1324. године. Млади Андроник убрзо је морао да размишља о другом браку и избор је пао на Јовану (Ану) Савојску, ћерку грофа Амадеа V и Марије од Брабанта. Изгледа да су преговори о браку протекли без тешкоћа и већ у септембру 1325. године договор је постигнут, а у фебруару 1326. године Ана Савојска стигла је у Цариград. У октобру исте године склопљен је брак.²⁴³

Андроник III и Ана Савојска су имали четворо деце, синове Јована и Михаила и ћерке Ирину и Марију. Старији син је био Јован – будући цар Јован V. Занимљив је податак да је Андроник III у част његовог рођења приредио неколико витешких турира, у којима је и сам учествовао. Треба приметити и то да Андроник III свом старијем сину и наследнику није дао име по деди, односно по свом оцу (Михаило), већ Јован – могуће по свом најбољем пријатељу, Јовану Кантакузину. Ипак, треба имати на уму да име његовог сина који је умро као беба није забележено – врло је могуће да се дечак звао Михаило. Постоји и мишљење да су Андроник и Ана имали још двоје деце, Теодора и Теодору.

²⁴² Радић, *Црно столеће*, 26.

²⁴³ Исто, 38–41.

Знамо и да је Андроник имао ванбрачну ћерку Ирину, а помиње се и још једна ванбрачна ћерка, чије име није сачувано.²⁴⁴

Живот Андроника III, али и остатка породице је обележила једна породична трагедија, која је у великој мери потпомогла и продубила раздор између деде и унука. Већ смо помињали убиство Андрониковог брата, а сина цара Михаила IX. До трагедије је дошло управо због ниских порива младог Андроника: он је, наиме, је био љубоморан на љубавника своје милоснице, те је поставио заседу не би ли га његови људи убили. Грешком су, уместо поменутог љубавника, убили деспота Михаила, Андрониковог брата. Вест о погибији сина дубоко је потресла Михаила IX, који је већ био у жалости због смрти ћерке Ане. Његово је здравље већ било нарушено и преминуо је у Солуну 12. октобра 1320. године. Смрт Михаила IX је, поред тога што је пореметила односе између деде и унука, још једном покренула питање престолонаследника: Андроник II је изгубио разумевање за унукове хирове и размишљао о новом наследнику престола.²⁴⁵

Како смо већ помињали, Андроник III је ратовао против свог деде, старог цара Андроника II, у периоду од 1321. до 1328. године. Овај рат је између осталог био и сукоб генерација, јер је цар Андроник већ био стар и дуго је владао, а око његовог унука били су окупљени углавном млади људи. Ипак, у периоду од 1322. до 1327. године уследио период релативног мира, а чак је и млади Андроник III крунисан за цара 1325. године у дедином присуству. До сукоба је ипак поново дошло 1328. године, а чак су се у тој последњој фази рата вођени сопственим интересима умешали и страни владари, српски и бугарски. Рат се завршио абдикацијом старог цара.²⁴⁶

Последице самог рата биле су тешке по Византију – иако је људских жртава било мало, материјална штета је била велика. Систем пореза који је успоставио цар Андроник II је био уништен и страдала је државна имовина. Такође, већ првих дана по свргавању цара Андроника II опљачкан је државни трезор. Упркос забрани младог цара Андроника III, опљачкани су и домови неких од богатијих присталица Андроника II, међу њима и куће Нићифора Григоре и Теодора Метохита.²⁴⁷

²⁴⁴ Исто, 70–76.

²⁴⁵ Исто, 29–30.

²⁴⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 569 – 571.

²⁴⁷ Радић, *Црно столеће*, 56.

Андроник III је 1328. године започео самосталну владавину. Значајно место у време Андроникове владавине је припало великом доместику али и царевом личном пријатељу Јовану Кантакузину. За време владавине Андроника III спроведена је и реформа византијског судства, коју је настојао да спроведе још Андроника II: уведен је систем од четири члана, два свештена и два световна лица. Што се тиче спољних непријатеља, цар је имао проблема са Турцима који су освојили део Мале Азије, али и са српским краљем Стефаном Душаном.²⁴⁸

Андроник III је, ипак, прерано преминуо. У пролеће 1341. године дошло је до погоршања његовог здравственог стања. Његова смрт због болести по свему судећи није била неочекивана, мада изгледа да се сам цар до последњег тренутка надао преокрету. Вероватно је управо због тога умро а да није оставио било какву врсту опоруке којом би јасно нагласио ко ће његовом малолетном сину Јовану бити регент. Због сукоба око регентства после Андроникове смрти дошло је до новог грађанског рата.²⁴⁹

Слика 16. Цар Андроник III Палеолог

Веома је занимљив начин на који је цар Андроник III представљен у делима Даниловог настављача. Он је поменут у житијима два српска краља – Стефана Дечанског и Стефана Душана.

²⁴⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 571–574.

²⁴⁹ Радић, *Црно столеће*, 110–115.

Данилов настављач цара Андроника III у више наврата помиње у житију краља Стефана Дечанског. Најпре га помиње када говори о чувеној бици код Велбужда, у којој је краљ Стефан Дечански поразио бугарског цара Михаила Шишмана, који је био у савезу са царем Андроником III. Према Даниловом настављачу, Андроник III је, чувши за српску победу, побегао у своју земљу: „...и пошто су ту војници његови убили велико мноштво различних зверова, ту је чуо да цар грчки, који је са својима силама дошао у помоћ овом цару бугарском, а чувши за такову победу тога цара, и гневом Господњим гоњен, пошто је мислио да све силе господина краља иду за њим гонећи га, поче бежати у државу земље своје.“²⁵⁰

Овде треба поменути да је почетком XIV века заиста дошло до зближавања и савеза Византије и Бугарске, јер како су српски владари бивали све моћнији и амбициознији, представљали су потенцијалну претњу. Такође треба нагласити и да је у грађанском рату који је у Византијском царству вођен између деде и унука српски краљ подржавао Андроника II, а бугарски цар Андроника III. Андроник III је, истина, након битке код Велбужда избегао сукоб са српким краљем, али је и искористио смрт свог савезника Михаила Шишмана, те освојио пограничне области и црноморске градове Анхијал и Месемврију.²⁵¹

Краљ Стефан Дечански је намеравао да настави борбу против цара Андроника III, о чему нас Данилов настављач обавештава: „И тако дошавши господин краљ у свој дом, и мало неко време одморивши се од силнога труда, којим обузет беше и његови војници, и опет заповеди да се сакупе сви његови војници земље српске, хотећи ићи с њима, ако Бог хоће, на онога другог непријатеља свога грчкога цара, који је једну мисао и савештање имао са царем бугарским о овом благочастивом краљу... [...] И чувши ово грчки цар да иде господин краљ са својим силама, поче бежати. И пошто су се многе земље грчке државе предале краљу, који се подигао Господом Богом, и градове њихове узе, чија су имена: град славни Велес, град Просек, град Штип, град Чрешће, град Добрун.“²⁵²

Поново имамо слику о византијском цару који бежи пред непријатељем, која је у неку руку и преувеличана: „И овај господин мој благочастиви краљ видевиши овако бежање цара грчкога и обузета толиком тежином страха и ужаса да није имао толико

²⁵⁰ Данилов настављач, *Живот краља Стефана Уроша Трећег*, 49.

²⁵¹ Острогорски, *Историја Византије*, 573.

²⁵² Данилов настављач, *Живот краља Стефана Уроша Трећег*, 52–53.

*смелости ни посланством да му јави неке речи, јер му срамота покри лице, што је имао такво зломислено савећање против господина краља“.*²⁵³

Супротстављену слици о цару Андронику који бежи имамо и слику о краљу Стефану Дечанском као великом освајачу, који је освојио толико градова да се сви не могу набројати: *„И прве године краљевства свога и у тим временима многе градове узе од земље грчке са свима државама њиховим и са многим именима, које подробно све по имену није нам могуће указати у овом спису.“* Такође наводи да су се многи градови сами предали, те их је краљ предао неким *„од верних својих“.*²⁵⁴

Цар Андроник III је поменут и у *Житију краља Стефана Душана*. Он се најпре помиње када се говори о Душановим намерама да поведе рат против њега: *„У Константинову граду био је неки цар кир Андроник Палеолог, син цара кир Михаила, и унук цара Андроника, и овај цар беше нарушио мир са родитељима овога благочастивога краља, због некога злехвалнога разлога тога самога грчкога цара. [...] И овај христољубиви краљ хотећи одмаздити злобу свога непријатеља цара грчкога [...] скупивши сву силу војске своје отачаства свога, и пође тамо у унутрашњост грчкога царства, и узе многе градове тога царства, и зароби многе земље те државе, и додаде њихово богатство и славу ка богатству и слави свога отачаства...“*²⁵⁵ На самом почетку, Андроник III је представљен у негативном светлу – он је нарушио мир због неког сопственог „злехвалног разлога“, тако да краљ Стефан Душан мора да се бори против њега, не би ли „одмаздио злобу свога непријатеља“.

Код Даниловог настављача даље можемо прочитати да је краљ Стефан Душан стигао до Солуна, и *„пошто се овај град хтео њему предати, но не са силом, као закон имајући. И овај цар, чувши да се сва земља грчке државе и сви градови и сви силни земље те предају у руке благочастивога краља Стефана [...] поче шиљати своје посланике ка овом благочастивом краљу са смиреним и покорним речима...“*²⁵⁶ Данилов настављач бележи и Андроникове наводне речи упућене краљу Стефану Душану: *„Ево видим, благочастиви и превисоки краљу, да ти Бог помаже, но превиди што сагреших родитељу твојему и превисоком ти краљевству, и прими ме у срдачну љубав и у вољу твоју, као и*

²⁵³ Исто, 53.

²⁵⁴ Исто, 54.

²⁵⁵ Данилов настављач, *Стефан краљ, син трећега Уроша*, 71–72.

²⁵⁶ Исто, 72.

*послушнога ти. Јер ево видим да Божјом помоћу, што сам ја имао државе моје, данас је у рукама твојима, и ово, ако хоћеш, даћеш ми, а мене учини да ти будем љубазни брат и друг краљевства твога. Јер одселе у једној неразделимој љубави биће држава земље грчке и српске. Но не презри љубазних и свесрдачних речи мојих, и истинитом вером срца твојега учини састанак са мном.*²⁵⁷

Иако је познато да је Андроник III био изузетан ратник, он је у оба житија представљен као неко ко се плаши српских владара – у житију Стефана Дечанског он је, како смо видели, обузет страхом због победе српског владара и чак два пута бежи пред његовом војском; у житију Стефана Душана, иако га писац назива „злохвалним царем“, није приказан сасвим негативно: он тражи измирење са краљем Стефаном Душаном, на шта краљ пристаје. Ипак, Андроник III пред Стефаном Душаном наступа поприлично понизно.

Треба рећи и да Данилов настављач представља краља Стефана Душана као моћног владара кога се непријатељи плаше; поред цара Андроника III, њега се у житију плаши и угарски краљ Карло Роберт. Он је покушао да искористи прилику за напад у време док је краљ Стефан Душан отишао „у далека царства народа“; када су чули да се Стефан Душан враћа, угарски војници су се уплашили и повукли.²⁵⁸

Вероватно је намера писца више била да своје јунаке, српске краљеве, представи у што бољем светлу, као моћне и храбре ратнике који су својим непријатељима страшни, него да се страни владари представе у толико лошем светлу. Ипак, треба приметити да постоји тежња да се српски владари представе као супериорни у односу на стране владаре – у овом случају византијског цара и угарског краља.

Сасвим је вероватно и да је Данилов настављач знао да је цар Андроник III ратовао против свог деде Андроника II – кога су, видели смо, српски животописци веома ценили – те је могуће и да је због тог сукоба са дедом цар Андроник III приказан у помало негативном светлу.

²⁵⁷ Исто, 72–73.

²⁵⁸ Исто, 75–77.

Цар Јован V Палеолог (1341–1391)

Јован V Палеолог рођен је 1332. године и био је старији син цара Андроника III и царице Ане Савојске.²⁵⁹ Како је цар Андроник III рано преминуо, Јован V се на царском престолу нашао са свега девет година. Премда није било недоумица око тога ко ће бити наследник престола, Андроник III пре смрти није нагласио ко би могао бити регент његовом сину, те се сада поставило и питање регентства.²⁶⁰ Сукоб око тога ко би дечаку могао бити регент довео је до новог грађанског рата, овога пута између царице Ане Савојске и великог доместика Јована Кантакузина – Кантакузин, као царев сарадник и близак пријатељ, полагао је право на регентство; против њега се, пак, створила јака опозиција, која се окупила око царице Ане Савојске и патријарха Јована Калекаса.²⁶¹

Грађански рат који је избио 1341. године био је исцрпљујућ, обе стране су унајмљивале одреде исламских ратника, а у сукоб су се умешале и суседне земље вођене својим интересима.²⁶² Српски краљ Стефан Душан је искористио сукоб и опсео Воден и наставио да осваја град за градом на југу, док у јесен 1345. године није освојио Сер и прогласио се царем.²⁶³

Рат је трајао све до 1347. године, када је договорено да Јован Кантакузин, који је признат за цара, може да управља царством сам у наредних десет година, а да ће затим делити власт са легитимним царем Јованом V; такође је договорено да се Јован V ожени Кантакузиновом ћерком Јеленом.²⁶⁴ Треба рећи да је овај грађански рат имао и верску димензију, јер је дошло и до сукоба исихаста и антиисихаста – Јован Кантакузин је био један од највећих поклоника и заштитника исихазма, док царица Ана Савојска није подржавала исихазам.²⁶⁵ Исихазам се, иначе, сматра једним од најзанимљивијих духовних покрета касновизантијског раздобља и око њега су се водиле расправе, да би средином XIV века израстао у најкрупније унутрашње питање царства.²⁶⁶

²⁵⁹ Радић, *Црно столеће*, 74.

²⁶⁰ Исто, 113–115.

²⁶¹ Острогорски, *Историја Византије*, 577.

²⁶² Радић, *Из Цариграда у српске земље*, 51.

²⁶³ Станојевић, *Историја српског народа*, 168–169.

²⁶⁴ Острогорски, *Историја Византије*, 592.

²⁶⁵ Исто, 582–583.

²⁶⁶ Радић, *Из Цариграда у српске земље*, 179.

Немамо много вести о цару Јовану V у периоду од 1347. до 1350. године. Знамо да је углавном боравио у Цариграду и да је 1348. године рођен његов први син Андроник.²⁶⁷ Јован V имао је из брака са Јеленом Кантакузин четворицу синова: Андроника, Манојла, Михаила и Теодора. Питање његових ћерки мало је сложеније, али се претпоставља да је имао три ћерке – Ирину, Марију и једну чије нам име није познато. Имао је и ванбрачног сина, који се звао исто као и његов други законити син – Манојло. Он је почетком XV века командовао византијском флотом.²⁶⁸

Опасност од Турака је у време владавине Јована V бивала све већа, те је цар прибегао преговорима са Римом о унији, будући да му је требала војна снага. Јован V је врло одлучно настојао да оствари унију и чини се да ју је искрено желео. Ипак, целој причи је пришао помало наивно: децембра 1355. године он је послао у Авињон папи Инокентију VI писмо у коме моли папу да му пошаље бродове, коњанике и војнике, а за узврат он би свој народ привео римској вери – за шест месеци. Чак је предлагао да папи пошаље као таоца свог млађег сина Манојла. Царева обећања била су неумерена и очигледно их ни сам папа није сасвим озбиљно схватао, а како цар није могао ни да их испуни, у преговорима о унији настаје дужи застој. Како је опасност од Турака бивала све већа, цар Јован V је одлучио да 1366. године лично пође у Угарску и помоћ потражи од краља Лудовика I. Ово је био први пут да један византијски цар иде у страну земљу да моли за помоћ, а не као војсковођа. Ипак, путовање је било узалудно: угарски краљ остао је при римској тези – најпре унија, па тек онда помоћ.²⁶⁹

Цар Јован V је доживео непријатност и по повратку из Угарске: Бугари су га задржали у Видину и нису му дозволили да путује преко њихове земље. Царев син Андроник био је зет бугарског цара те можемо претпоставити да је за ово знао, али није учинио ништа како би помогао оцу – цару је помогао рођак Амадео Савојски, који је приморао Бугаре да ослободе заробљеника.²⁷⁰

Цар Јован V је 21. октобра 1369. године у цркви Светог Петра у Риму свечано прешао у римокатоличку веру. Ово је био јединствен историјски догађај, јер цар је урадио

²⁶⁷ Радић, *Црно столеће*, 205–208.

²⁶⁸ Исто, 531–533.

²⁶⁹ Острогорски, *Историја Византије*, 609–611.

²⁷⁰ Исто, 611–612.

нешто што ниједан његов претходник на цариградском престолу није.²⁷¹ Ипак, иако је цар са великим жаром водио унионистичку политику, она му није донела ништа опипљиво, док је прелазак у римокатоличку веру био лични чин цара Јована V.²⁷² Унија том приликом није закључена и у односима грчке и римске цркве није било битнијих промена.²⁷³

Владавину Јована V Палеолога обележио је још један грађански рат, који је вођен седамдесетих година XIV века. Овог пута, Јован V ратовао је против сина Андроника. Андроник је, наиме више пута отказао послушност оцу. Већ смо поменули да је одбио да му помогне када су га Бугари задржали у Видину 1366. године. Андроник IV је учествовао и у побуни против оца Јована V. Како је Јован V као вазал пратио султана у једном походу у Малој Азији, Андроник IV се отворено побунио против њега и ступио у везу са Сауци-Челебијом, Муратовим сином, те долази до заједничког устанка двојице принчева против очева.²⁷⁴

Султан Мурат је брзо сузбио побуну и наредио да његов син Челебија буде ослепљен, што је и учињено: Сауци Челебија је ослепљен септембра 1373. године у Дидимотици.²⁷⁵ Султан је и од Јована V је захтевао да на исти начин казни сина. Иако се није оглушио о султанову заповест, чини се да је казна над Андроником и његовим сином Јованом извршена тако да они нису вид изгубили у потпуности, за разлику од Челебије, који је убрзо подлегао ранама изазваним ослепљивањем.²⁷⁶

Андроник, који није у потпуности био ослепљен, успео је да са сином уз помоћ Ђеновљана побегне из затвора,²⁷⁷ те он ступа у акцију против оца и брата и успева да их збаци са престола. Потом је оца Јована и браћу Манојла и Теодора заточио у исту кулу у којој је и сам био заточен.²⁷⁸ Ипак, Јован V и Манојло су успели да уз помоћ Млетака

²⁷¹ Радић, *Из Цариграда у српске земље*, 75–76.

²⁷² Исто, 88.

²⁷³ Острогорски, *Историја Византије*, 612.

²⁷⁴ Исто, 616.

²⁷⁵ Imber, *The Ottoman Empire*, 32.

²⁷⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 616.

²⁷⁷ Ђеновљани су настојали да у Цариграду изазову промену владе, због спора око Тенедоса који су имали са Млечима. Како Јован V не би предао ово важно упориште Млечима, Ђеновљани су одлучили да стану на Андроникову страну, те му помогли да из затвора побегне у Галату и одатле ступи у акцију против оца и брата. Након што је збацио оца и брата, Андроник је предао Тенедос Ђеновљанима, међитим спорно острво су убрзо окупирали Млечани.

²⁷⁸ Радић, *Црно столеће*, 451.

побегну из затвора, а уз помоћ Турака да поврате престо.²⁷⁹ Након повратка на престо, Јован V је уместо Манојла признао Андроника IV и његовог сина Јована VII за своје законите наследнике. Нису нам познати мотиви ове одлуке, али она је потврђена новембра 1382. године. Царство се нашло подељено у више засебних области – у Цариграду је владао Јован V, градове на Мраморном мору држао је Андроник IV, док је Манојло преузео управу у Солуну. У Мореји је владао као деспот од Мистре царев трећи син Теодор I.²⁸⁰

Цар Јован V преминуо је у фебруару 1391. године.²⁸¹ Како је Андроник IV, кога је Јован V прогласио за законитог наследника, умро још у јуну 1385. године²⁸², на престолу га је наследио млађи син Манојло.²⁸³

Слика 17. Цар Јован V Палеолог

Јован V Палеолог, премда је био значајна личност, помиње се у српским житијима само једном и то у житијној белешци *О постављању другог патријарха српског кир Саве*. Овај спис се налази у *Даниловим зборнику* и приписује се другом Даниловом настављачу.

О цару Јовану V Палеологу у самој белешци немамо пуно података. Писац нам каже следеће: „...постави (цар Стефан Душан) себи насиљем патријарха Јоаникија.

²⁷⁹ Imber, *The Ottoman Empire*, 32–33.

²⁸⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 619–620.

²⁸¹ Исто, 624.

²⁸² Исто, 620.

²⁸³ Радић, *Црно столеће*, 535.

*Затим са саветом овога одагна цариградске митрополите који су по градовима његове обалсти, и настаде не мала беда. А тадањи патријарх царствујућег града васељенски кир Калист, посла и одлучи цара са патријархом и њихове архијереје. [...] А кнез Лазар, богољубив и украшен многим врлинама, чувши ово о напред реченом злу, паде у велику жалост. [...] А он се преклони и замоли страца Исаију да пође у Цариград и затражи разрешење о овом. [...] Затим ушавши у Свету Гору, и одатле укрцавши се у лађу, стиже у царствујући град, примивши страх и многе беде, а тада је царевао Калојан Палеолог и његов син Манојло, а био је патријарх кир Филотеј...*²⁸⁴

Сама белешка се, што се и из овог цитата може видети, више бави настојањем да се измире српска и грчка црква, а мање самим патријархом Савом и његовим постављањем. Самим тим, белешка се не бави много ни византијским царем Јованом V. Цар и његов син и савладар се овде помињу само једном и то више да би се имао увид ко је у то време био на престолу у Византијском царству.

Димитрије Богдановић, који се темом измирења цркава детаљно бавио у расправи *Измирење српске и византијске цркве*²⁸⁵, сматра да би, за потпуну реконструкцију догађаја који су довели и до сукоба и до измирења, било потребно имати више сачуваних података и јасних обавештења него што их заиста има.²⁸⁶ Ипак, општи ток догађаја се може реконструисати.

Наиме, 1346. године је проглашена српска патријаршија, а одговор из Цариграда – то јест, осуда – уследио је тек 1350. године. Са формалне стране, није јасно ни каква је санкција примењена против цара Стефана Душана и српске цркве – тај акт се веома често назива „анатемом“ или „проклетством“, али неки извори помињу и „отлученије“ и „запрешеније“. Ипак, ако се има на уму да је у питању екскомуникација као санкција раскола, а не као санкција за јерес – осуда „отлученија“ би значила да је Цариград прекинуо званичне односе са српском црквом.²⁸⁷

Док византијски писци Душанов поступак сматрају за узурпацију²⁸⁸, о томе како је на проглашење царства и патријаршије гледала српска властела и свештенство немамо

²⁸⁴ Данилов настављач, *О постављењу другог патријарха српскога кир Саве*, 129–130.

²⁸⁵ *Измирење српске и византијске цркве*, у: *Зборник радова о кнезу Лазару*, Београд 1975, 81–91; (=Студије из српске средњовековне књижевности, Београд 1997, 346–364.)

²⁸⁶ Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, 346.

²⁸⁷ Исто, 352 – 354.

²⁸⁸ Цитирано према: Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, 96.

савремених извора. Проглашење је свакако извршено уз учешће државног сабора, мада немамо извора на основу којих бисмо могли судити о стварном расположењу учесника сабора. Када више није било српског царства, у изворима се већ може видети потпуна осуда Душановог поступка.²⁸⁹ Треба имати на уму да су извори који осуђују поступак Стефана Душана настали тек када су се јасније могле видети последице „отлученија“ и пропасти царства.

Раскол је, свакако, имао своје последице – и у канонском и у правном смислу. Првенствено се осећао у оним областима где су српски и грчки монаси били упућени на коегзистенцију, а под јурисдикцијом цариградске патријаршије (на пример на Светој Гори). Раскол је сметао и зближавању и савезништву између Србије и Византијског царства, што је представљало проблем с обзиром на турску опасност. Много иницијатива за измирење било је у периоду од 1346. године, када је патријарх Калист отишао царици Јелени у Сер до 1375. године, када је постигнуто коначно измирење са Пећком патријаршијом и кнезом Лазаром. Као иницијатор измирења се јавља већ сам цар Душан, потом вероватно и цар Урош, цариградски патријарх Калист, затим деспот Угљеша, старац Исаија и на крају кнез Лазар. Саме околности измирења довољно су расветљене захваљујући томе што су сачувани битни документарни извори – повеље „сједињења“, деспота Угљеше из 1368. године и Филотеја Цариградског из 1371. године.²⁹⁰

Делимично измирење је постигнуто већ 1364. године, када Византијско царство ступа у контакт са двором у Серу и царицом Јеленом, а 1368. године уследило је покајање деспота Угљеше. До измирења са деспотом је дошло тек 1371. године, пошто су одузете грчке епархије у серској области биле враћене цариградској патријаршији. Ипак, измирење са деспотом Угљешом очигледно је важило само за Серску област и овим засебним измирењем нису били уређени односи између цркава. У писму из 1368. године, деспот Угљеша је изрекао оштре речи осуде над царем Стефаном Душаном, као над узурпатором византијских царских и црквених права.²⁹¹

Делатност кнеза Лазара по питању измирења српске и грчке цркве је изузетно значајна, јер можемо видети да је он сада све мање само још један од обласних господара и да све више постаје господар и самодржац српских земаља, те да у својим владарским

²⁸⁹ Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, 91.

²⁹⁰ Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, 354 – 356.

²⁹¹ *ИСН II*, 12. (Д. Богдановић)

претензијама има пуну подршку и заштиту цркве. Још један битан моменат у целој причи о измирењу јесте и чињеница да умни светогорски старци одлазе кнезу Лазару, а не код Балшића – иако се седиште српског патријарха налази у Пећи (тада у области Балшића).

Занимљиво је да патријарх Сава није радо пристајао на мисао о измирењу – вероватно због неповерења према византијској цркви. Ипак, после убеђивања, он је пристао, а делегација Светогораца одлази у Цариград. Изгледа да је споразум у Цариграду брзо постигнут и да је био веома повољан по Србе: добили су „разређење“ од казне отлучења, аутокефална патријаршија је призната као законита. Са друге стране, Срби су обећали да се припајање грчких црквених области неће поновити.²⁹²

Не треба да нас чуди што је савременицима измирење српске и грчке цркве било толико важно. Последице раскола су се, како смо већ поменули, осећале и у канонском и у правном смислу и односи са Византијом били су нарушени. Казна „отлучења“ за средњовековног човека је била много страшнија него што се из данашње перспективе може појмити. Изгледа да је измирење цркава поправило и односе у политичком смислу и да је изазвало олакшање код обе стране.

Вероватно је због важности самог измирења Данилов настављач овом догађају посветио толико места у житијној белешци *О постављању другог патријарха српског кир Саве*. Стиче се утисак да је у време писања само измирење било важније од „главног јунака“ житијне белешке – патријарха Саве.

Треба приметити да, за разлику од свог претка, Михаила VIII Палеолога, који је такође радио на унији са римском црквом, Јован V у српским житијима није приказан у негативном светлу. Није, додуше, приказан ни позитивно – помиње се само чињеница да се у тренутку измирења српске и грчке цркве он налазио на византијском престолу, заједно са сином Манојлом који му је био савладар.

²⁹² Исто, 12–13. (Д. Богдановић)

Цар Јован VII Палеолог (1390)

Јован VII Палеолог био је син цара Андроника IV Палеолога, чије се име најчешће везује за последњи у низу грађанских ратова који су потресли Византијско царство. Када се 1377. године Андроник IV крунисао за цара, он је сину Јовану, који је тада имао око шест година, доделио положај савладара.²⁹³

Јован VII је сматрао да му као првом сину Андроника IV припада право да наследи престо. Ипак, ни Манојло II није желео да се тек тако одрекне могућности да влада. Јован VII ће на крају одлучити да превратом дође на престо – завера која би свргнула Јована V планирана је у Ђенови, где је вероватно Јован VII боравио са мајком крајем 1389. године. Нови султан Бајазит I је такође дао потпору младом Јовану VII и његовим савезницима Ђеновљанима – о личности византијског цара одлучивао је османски владар, а Јован V није био његов миљеник.²⁹⁴

Па ипак, Јован VII Палеолог је кратко владао. На византијском престолу он се задржао мало више од пет месеци током 1390. године. Стари цар Јован V Палеолог је и даље био ту, у „привидном заточеништву“ у Цариграду. Изгледа да се млади цар тешко мирио са чињеницом да није успео да га уклони.²⁹⁵

Када је цар Манојло II Палеолог путовао на Запад како би тражио помоћ страних владара, Јован VII је остављен да за то време управља византијским царством, али је био у све већој зависности од османлијског султана. Такође је Јован VII у тешким тренуцима по Царство настојао да француском краљу Шарлу VI прода своја права на царски престо, али он за ту понуду очигледно није био заинтересован.²⁹⁶

Јован VII Палеолог умро је 1408. године у Солуну.²⁹⁷

²⁹³ Радић, Црно столеће, 455–456.

²⁹⁴ Исто, 521–523.

²⁹⁵ Исто, 526.

²⁹⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 630–631.

²⁹⁷ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 341.

Слика 18. Цар Јован VII Палеолог

Јован VII Палеолог помиње се неколико пута у *Житију деспота Стефана Лазаревића*. Најпре помиње како је Стефан Лазаревић од цара Јована VII Палеолога добио деспотско звање: „Благочастиви кнез Стефа, стигавши заједно у царствујући град заједно са братом својим Вуком, и од свију слушаху љубочасне гласове и мишљаху да гледају у неко сунце. А тада доби и деспотско достојанство од благочастивог цара Јована. Јер овога свога нећака беше оставио цар кир Манојло место себе...”²⁹⁸

Цара Јована VII у *Житију деспота Стефана Лазаревића* Константин Филозоф помиње и када говори о повратку цара Манојла II са Запада: „Дође, дакле, грчки цар у Царствујући град, а Јован покоравајући му се као оцу, оде у Солун, јер овај му тада даде на управу [...] А кажу и то да многи говораху Кантакузину: Устани и узми државу своју, као племе благодарнијих и светлијих и старијих грчких царева. Јер тога тада, уместо вазљубљенога брата, беше оставио цар са Јованом али он не хтеде руке подићи на блаженога Манојла. И цар, дакле, изабрани овај седе на свој престо, благодарећи Бога за све што се догодило...”²⁹⁹ Константин Филозоф помиње и како се Јован Манојлу покоравао као оцу, али и како га је Манојло поставио да влада уместо њега.

Најзад, Јована VII Палеолога Константин Филозоф је поменуо и приликом казивања о потврђивању деспотске титуле Стефану Лазаревићу од стране цара Манојла II: „...када му по други пут даде и венац деспотскога достојанства, јер рече да Јован није био у пуној владалачкој власти.”³⁰⁰

²⁹⁸ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 38.

²⁹⁹ Исто, 39–40.

³⁰⁰ Исто, 54.

Цар Манојло II Палеолог (1391–1425)

Манојло II Палеолог био је син Јована V Палеолога и Ирине Кантакузин. Већ смо помињали да је Јован V, током преговора о унији, предлагао папи да му пошаље као таоца свог млађег сина Манојла. Овај план није успео, јер папа није озбиљно схватао царева обећања, која су била неумерена.

Манојло не само да није постао папин талац, већ је, иако други син, проглашен за престолонаследника. Након што су се његов брат Андроник и син султана Мурата, Сауци Челебија, побунили против очева 1373. године, Андроник је лишен положаја савладара, ослепљен и затворен заједно са сином Јованом. Његово место заузео је Манојло. Он је одређен за престолонаследника и 25. септембра 1373. године крунисан за савладара.³⁰¹

Андроник IV је умро у јуну 1385. године и његов син Јован VII је уз Бајазитову подршку заузео престо у Цариграду 14. априла 1390. године. Ипак, како смо већ поменули, он је кратко владао и Манојло је већ 17. септембра исте године ушао у Цариград, отерао Јована VII и вратио престо свом оцу и себи. Ситуација је била таква да су се цареви морали потчињавати султановој вољи, тако да је Манојло (док је његов отац привидно владао из Цариграда) боравио као вазал на турском двору. Оба цара морала су да трпе понижења – Манојло је као вазал ратовао против византијских градова у Малој Азији, а цар Јован V је на султанов захтев морао да сруши сва утврђења која је изградио у престоници.³⁰²

Цар Јован V је умро у фебруару 1391. године, а Манојло, који је у то време био у Бруси уз Бајазита као вазал, побегао је из војног кампа у Цариград, не би ли предухитрио Јована V на престолу.³⁰³ Он је на престо дошао у најтежим тренуцима византијске историје – Цариград, опкољен турским земљама, је сада сачињавао цело царство.³⁰⁴ Султан Бајазит је био бесан када је сазнао да је Манојло побегао у Цариград. Цар је морао да се врати и настави да ратује као вазал.³⁰⁵

³⁰¹ Острогорски, *Историја Византије*, 615–616.

³⁰² Исто, 620–624.

³⁰³ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 310.

³⁰⁴ Острогорски, *Историја Византије*, 624.

³⁰⁵ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 311.

Последње године XIV века положај византије био је такав да је цар Манојло II сада морао друге владаре да моли за помоћ: од руских кнезова је тражио да пошаљу помоћ и нешто милостиње хришћанима у Цариграду, а за помоћ се обраћао и папи, Венецији и краљевима Енглеске, Француске и Арагона. Лично је ишао на запад да тражи помоћ. Где год би дошао, цар је наилазио на добродошлицу, али сва обећања која је добијао била су преувеличана и илузорна. Манојлово путовање није остварило циљ, премда је имало културно-историјски значај, јер је омогућило ближи додир између Византије и западног света у доба ране ренесансе.³⁰⁶

Након што је монголски владар Тимур³⁰⁷ поразио Бајазита у бици код Ангоре 28. јула 1402. године, а потом га и заробио, у Османлијском царству су избили немири због грађанског рата који је вођен између Бајазитових синова.³⁰⁸ Видећемо да се цар Манојло у *Житију деспота Стефана Лазаревића* највише помиње управо у контексту немира који су потресали Османлијско царство.

Цар Манојло II је 1421. године свог сина Јована поставио за савладара и постепено се повукао из вођења државних послова. Умро је у јулу 1425. године као монах Матија.³⁰⁹ Јован VIII наследио је оца у по царство изузетно тешком времену. Према Сфранцесу, цар Манојло II је пред смрт рекао: „*Мој син василевс погодан је да буде цар, али не у ово време. Јер, има велике визије и планове, али оне који су били потребни у старим добрим временима наших предака. Али данас... Царству није потребан цар, већ управитељ.*“³¹⁰

Цар Манојло II Палеолог био је врло свестран и образован човек. Волео је науку и уметност, а и сам је радо писао. Сам Бајазит га је веома поштовао, иако му је Манојло био потчињен као вазал.³¹¹ Кажу да је о њему султан Бајазит рекао: „*Ко не би знао да је он цар, одмах би по његовој појави познао да је цар.*“³¹²

³⁰⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 631.

³⁰⁷ Тимура сматрају једним од највећих монголских владара поред Џингис-кана. Иако је већ у пролеће 1403. године Тимур напустио Малу Азију, продор Монгола имао је далекосежне последице: османлијском царству је задат тежак ударац, те многи сматрају да је тиме живот царства продужен за око пола века.

³⁰⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 632.

³⁰⁹ Исто, 635–636.

³¹⁰ Цитирано према: Кјусопулу, *Цар или управитељ*, 126.

³¹¹ Острогорски, *Историја Византије*, 624.

³¹² Цитирано према: Острогорски, *Историја Византије*, 624.

Слика 19. Цар Манојло II Палеолог

Цара Манојла II Палеолога најпре срећемо у Даниловом зборнику, у житијној белешци *О постављању другог патријарха српског кир Саве*. У истом контексту се помиње и његов отац, Јован V Палеолог, о чему је већ било речи: *Затим ушавши у Свету Гору, и одатле укрцавши се у лађу, стиже у царствујући град, примивши страх и многе беде, а тада је царевао Калојан Палеолог и његов син Манојло, а био је патријарх кир Филотеј...*³¹³ С обзиром на то да писац каже да је „царевао Калојан Палеолог и његов син Манојло“, можемо закључити да Манојла помиње као очевог савладара.

Цар Манојло II Палеолог се, ипак, најчешће помиње у *Житију деспота Стефана Лазаревића* и то контексту Бајазитових ратова, као и грађанског рата и сукоба око престола који су током његове владавине потресали Османлијско царство. Прво га Константин Филозоф помиње када говори о Бајазитовим освајањима: „А заузео гороименити овај цар (Бајазит) и Солун, којим владаше до своје пропасти, и сазда кулу у њему поврх града, коју после цар Манојло разори идући у Ахају [...] да не буде тражење од Исмаилићана зато што је то њихово здање.“³¹⁴

Поред догађаја везаних за Бајазитове ратове, Манојло II се помиње и када се говори о дешавањима након битке код Ангоре. Стефан Лазаревић се повукао из битке, те се са млађим братом Вуком запутио у Цариград где му је, како смо помињали, цар Јован VII доделио титулу деспота јер „овога свога нећака беше оставио цар кир Манојло место

³¹³ Данилов настављач, *О постављању другог патријарха српског кир Саве*, 129–130.

³¹⁴ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 32.

себе.³¹⁵ После овога, деспот Стефан одлази на острво Лезбос, где је упознао своју будућу супругу, а цар Манојло се у међувремену вратио у царство. О томе нам писац каже: *„И док је истоимени деспот (Стефан) чекао на острву да се спреме лађе, и док је са братом својим Вуком био у овима, дође са западних страна цар грчки Манојло ка Калипољу, где дође са истока после анкаске битке и најстарији син овога гороименитог, тј. Бајазид. И ту дакле овај (Манојло) на мору (тј. на лађи), а овај (Сулејман) на суку, учинише крeпко дружељубље, као отац са сином. Тада се и Солун врати у руке Грцима. [...] Радосно, дакле, бише са царем грчким друг са другом. Дође, дакле, грчки цар у Царствујући град, а (цар) Јован покоравајући му се као оцу, оде у Солун.“*³¹⁶

Већ смо помињали казивање Константина Филозофа о потврђивању деспотске титуле Стефану Лазаревићу: *„А најизванреднији цар Манојло знађаше га и раније [...] и уживао је у њему, као у вазљубљеном сину. Сличан беше упознао сличнога, када му по други пут даде и венац деспотскога достојанства, јер рече да Јован није био у пуној владалачкој власти.“*³¹⁷ Треба приметити да је Манојло II „најизванреднији цар“, да му је Стефан био „као вазљубљени син“, а занимљиво је и да каже „сличан беше упознао сличнога“, те га на неки начин ставља у исту равн са својим јунаком. Занимљиво је да писац наглашава и да „Јован није био у пуној владалачкој власти“.

Манојло II се помиње у *Житију деспота Стефана Лазаревића* када Константин Филозоф пише о ситуацији након Сулејманове смрти, са којим је, како смо видели, цар Манојло склопио пријатељство: *„Син цара Имуслмана (Сулејмана) који је остао у Цариграду, звани Оркан, беше послат од грчкога цара у Силиврију.“*³¹⁸ Наиме, Византија је у сукобу османлијских принчева најпре подржала Сулејмана против Мусе; међутим, када је Муса задавио Сулејмана, цар Манојло је схватио да је, подржавши Сулејмана заправо добио непријатеља, принца Мусу. Ипак, Манојло даје подршку Орхану, Сулејмановом сину. Када је цар послао Орхана у Селимврију, Муса је опсео град, али су га савезници напустили, те је прекинуо опсаду и повукао се у Једрене. Ипак, након што су Орхана издали, Муса га је заробио, а потом и погубио.³¹⁹

³¹⁵ Исто, 38.

³¹⁶ Исто, 39.

³¹⁷ Исто, 54.

³¹⁸ Исто, 58.

³¹⁹ Исто, 58–59.

Константин Филозоф помиње цара Манојла II и у контексту сукоба око престола у Османлијском царству након смрти султана Мехмеда I 1421. године. Наиме, Константин Филозоф наводи податак да се након смрти султана Мехмеда I појавио „лажни Мустафа“ који је тврдио да је син Бајазита I, те се укључио у борбу за престо против Мехмедовог сина Мурата II: „...беше неки звани Мустафа, који себе преваром назва сином Мустафом муњоименитого [...] Њега тада гонивши султан чак до Солуна и посла посланика ка цару Манојлу, који је био над царским стварима, но не хтеде га дати.“³²⁰

Султан је од Манојла II тражио да му преда Мустафу, али цар на то није пристао – штавише, подржао га је јер му је овај обећао награду. Ипак, када је Мустафа убијен, цар је, каже нам Константин Филозоф, подржао млађег Муратовог сина, чије је име такође било Мустафа.³²¹ Треба само поменути да Мустафа кога писац помиње није био Муратов син, већ млађи брат.³²² Што се тиче „лажног Мустафе“, који је тврдио да је Бајазитов син, он обећао је византијском цару богате дарове, а подржавала га је и Венеција. Ипак, Мустафу је убрзо поразио Мурат II и он је погубљен.³²³

³²⁰ Исто, 69.

³²¹ Исто, 69–70.

³²² ODB II, 1423–1424 (S. W. Reinert).

³²³ Nikol, *The Last Centuries of Byzantium*, 344–345.

Закључак

Житија су, првенствено, настајала као текстови који имају религиозну функцију – она су нека врста продужене Библије и њихова намена је да поуче вернике и да се забележе дела светитеља. Средњовековна житија првенствено имају књижевну вредност.

Житија су у средњем веку писали учени људи који су имали прилике да пре тога прочитају доста верских списа, неретко и античких текстова, али су најчешће писали једноставним језиком и често се позивали на библијске приче, те су верници који су их читали (или којима су вероватније била читана) могли да разумеју њихов садржај. Тако на пример код Доментијана можемо прочитати како Сава Немањић подучава угарског краља суштини хришћанске вере, али заправо цео тај одељак је вероватно за циљ имао и да читаоца, кроз причу, подсети на то шта је за хришћанство важно.

Свакако, житија су веома значајан извор за проучавање средњовековне историје. Српска средњовековна житија су посебно значајна јер нам пружају доста података о животима владара и црквених великодостојника. Па ипак, и са житијима као и са свим другим изворима треба бити опрезан – њих су састављали људи који су у текстове уносили своје ставове, неретко и предрасуде. Може се рећи и да су житија владара из династије Немањић потпомагала и владарску идеологију и идеју о светородној династији.

Понекад се у житијима налазило оправдање за неки поступак, или су они ублажавани. Некада су чињенице изокренуте у корист владара коме је житије посвећено – примера ради, цар Андроник I је у житију устао против Стефана Немње, иако је заправо Немања кренуо у освајачки поход на рачун Византијског царства. Постојала је и тенденција да се „главни јунак“ прикаже у што бољем светлу – па тако у чак два житија имамо поменућу причу о цару који бежи пред српском војском, која је вероватно ту више да би се српски владари приказали као велике војсковође којих се непријатељи плаше, а мање да би се сам Андроник III приказао у негативном светлу.

Треба обратити пажњу, наравно уколико је могуће утврдити, ко је аутор житија, у које време је писао и ко је наручио писање житија. Примера ради, архиепископ Данило II и његови настављачи отворено помињу побуну Стефана Дечанског против оца и побуна је разлог да се он казни ослепљивањем. Са друге стране, Григорије Цамблак пише у време када је већ успостављен култ краља Милутина као светог краља, док Стефана настоји да

прикаже као краља мученика, те вероватно због тога налази друго „оправдање“ за Стефаново ослепљење.

Такође, треба обратити пажњу и на то како су страни владари – у овом случају, византијски цареви – представљани у житијима и какви су мотиви могли да наведу животописце да их помену у позитивном или негативном контексту.

Можда најбољи пример цара који је позитивно представљен јесте цар Андроник II: он је водио црквену политику која је имала изразито православно право, био је таст краља Милутина и отац његове жене, краљице Симониде, а добро је поступао са Стефаном, будућим краљем Стефаном Урошем III Дечанским, док је боравио у Цариграду. Иако се не помиње колико Андроник II, цар Алексије III Анђео је такође представљен у позитивном светлу, као таст великог жупана Стефана Немањића. Такође цар који се доста помиње у српским житијима, али није савременик српских владара о којима се пише, јесте цар Константин. Као први хришћански владар, он је представљен позитивно, па чак и када се говори о не тако светлој епизоди из његовог живота. Сасвим супротно су представљени, на пример, Андроник I Комнин и Михаило VIII Палеолог, Андроник због сукоба са Стефаном Немањом, а Михаило VIII због црквене политике која је водила унији са римском црквом.

Може се закључити да су византијски цареви који се помињу у српским средњовековним житијима најчешће представљани у зависности од тога каква је била њихова политика према српским земљама и српским владарима. Такође је у великој мери на то утицала и њихова црквена политика, те стога, како смо видели, имамо оне цареве који су представљени позитивно и оне који су представљени изузетно негативно.

Извори

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских и службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеста, прир. проф. др Гордон Мак Данијел и проф. др Дамњан Петровић, дан. језичка верзија Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић и Лазар Петровић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.

Данилови настављачи – Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига седма, прир. проф. др Гордон Мак Данијел, дан. језичка верзија Лазар Мирковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989.

Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига четврта, прир. проф. др Радмила Маринковић, прев. Лазар Мирковић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.

Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа (прев. Лазар Мирковић), у: *Стара српска књижевност II*, српска књижевност у сто књига, књига 2, Матица српска – Српска књижевна задруга, Нови Сад, 1966.

Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига шеснаеста, прев. Димитрије Богдановић и Томислав Јовановић, прир. Томислав Јовановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1993.

Свети Сава, *Сабрана дела*, прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, Народна књига, Београд 2004.

Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига четрнаеста, прир. Јасмина Грковић-Мејдор, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1993.

Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прев. Љиљана Јухас-Георгиевска, Српска књижевна задруга, Београд 1999.

Теодосије, *Житија*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига пета, свеска прва, прир. проф. др Димитрије Богдановић, дан. језичка верзија Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1988.

Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига дванаеста, прев. Д. Петровић, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989.

Литература

Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1980.

Димитрије Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд 1997.

Џон Багнел Бјури, *Варварска инвазија на Европу*, Утопија, Београд 2010.

Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282*, Harvard University Press, 1959.

Михаило Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, у: *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана*, Српска академија наука, Београд 1951.

Шарл Дил, *Византијске слике*, Српска књижевна задруга, Београд 1991.

Иван Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392-1448)*, Београд 1984.

Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul 1990.

Халил Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Српска књижевна задруга, Београд 1974.

Историја српског народа I, ур. Сима Ћирковић, Српска књижевна задруга, Београд 1994.

Историја српског народа II, ур. Јованка Калић, Српска књижевна задруга, Београд 1994.

Тоња Кјусопулу, *Цар или управитељ. Политичка власт и идеологија пред пад Цариграда 1453. године*, Београд 2014.

Јоханес Кодер, *Византијски свет*, Утопија, Београд 2011.

Михаило Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији. Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926.

Лексикон српског средњег века, прир. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, KNOWLEDGE, Београд 1999.

Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge University Press, 1993.

Мирослава Мирковић, *Позно Римско царство*, Службени гласник, Београд 2016.

Синиша Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Магелан Прес, Београд 2014.

Доналд М. Никол, *Византијске племиће. Десет портрета, 1250–1500*, Утопија, Београд 2002.

Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, Rupert Hart-Davis, London (s.d.)

Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, MIBA BOOKS, Београд 2017.

The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. P. Kazhdan, New York – Oxford 1991.

Oksfordska Istorija Vizantije, прир. Siril Mango, Dereta, Београд 2011.

Александар В. Поповић, *Мотив Федре и Хиполита у Житију Стефана Дечанског Григорија Цамблака*, у: *Зборник радова Византолошког института* 37, Београд 1998.

Радивој Радић, *Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје*, Завод за уџбенике, Београд 2012.

Радивој Радић, *Константин Велики. Надмоћ хришћанства*, Evoluta, Београд 2010.

Радивој Радић, *Константин Велики у српским средњовековним житијима*, у: *Непролазна вредност и трајна актуелност Миланског едикта, књига 1: Свако нека верује како му срце хоће*, Асоцијација невладиних организација југоисточне Европе – CIVIS, Београд 2011.

Радивој Радић, *Страх у позној Византији 1180–1453 I–II*, Стубови културе, Београд 2000.

Радивој Радић, *Црно stoleће. Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Завод за уџбенике, Београд 2013.

Nikola Radojčić, *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju*, Zemaljska tiskara, Zagreb, 1907.

Влада Станковић, *Краљ Милутин (1282–1321)*, Фреска, Београд 2012.

Влада Станковић, *Манолло Комнин, византијски цар (1143–1180)*, Завод за уџбенике, Београд 2008.

Станоје Станојевић, *Историја српскога народа*, Београд 1908.

Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Нолит, Београд 1990.

Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Ленто, Београд 2014.

Божидар Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261)*, у: Зборник радова византолошког института 27–28, Београд 1989.

Снежана Ферјанчић, *Константин (306–337)*, ЈП Службени гласник, Београд 2013.

Жан-Клод Шене, Бернар Флизен, *Византија. Историја и цивилизација*, Сlio, Београд 2010.

Списак илустрација

Слика 1. Цар Константин Велики, мозаик из цркве Свете Софије у Цариграду

https://en.wikipedia.org/wiki/Constantine_the_Great#/media/File:Constantine_I_Hagia_Sophia.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 2. Бронзани новчић са ликом цара Јулијана

[https://en.wikipedia.org/wiki/Julian_\(emperor\)#/media/File:JulianusII-antioch\(360-363\)-CNG.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Julian_(emperor)#/media/File:JulianusII-antioch(360-363)-CNG.jpg) (приступљено 20.08.2019.)

Слика 3. Цар Теодосије, приказ на *Теодосијевом мисорију*

https://en.wikipedia.org/wiki/Theodosius_I#/media/File:Disco_o_Missorium_Teodosio_MPLdC.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 4. Цар Нићифор II Фока

https://en.wikipedia.org/wiki/Nikephoros_II_Phokas#/media/File:Nikiphoros_Phokas.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 5. Цар Михаило IV Пафлагонац

https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%98%D0%BB%D0%BE_IV_%D0%9F%D0%B0%D1%84%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D1%86#/media/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Michael_IV_the_Paphlagonian.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 6. Цар Манојло I Комнин

https://en.wikipedia.org/wiki/Manuel_I_Komnenos#/media/File:Manuel_I_Comnenus.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 7. Цар Андроник I Комнин на византијском новчићу

https://en.wikipedia.org/wiki/Andronikos_I_Komnenos#/media/File:ByzantineBillonTrachy.jpg

(приступљено 20.08.2019.)

Слика 8. Цар Исак II Анђео

https://en.wikipedia.org/wiki/Isaac_II_Angelos#/media/File:Isaac_II_Angelos.jpg

(приступљено 20.08.2019.)

Слика 9. Цар Алексије III Анђео

https://en.wikipedia.org/wiki/Alexios_III_Angelos#/media/File:Alexios_III.jpg

(приступљено 20.08.2019.)

Слика 10. Хрисовуља цара Алексија III Анђела о оснивању манастира Хиландара

<https://www.facebook.com/RadicRadivoj/photos/a.1344166912362662/1752182171561132/?type=3&theater> (приступљено 19.08.2019.)

Слика 11. Цар Теодор I Ласкарис

https://en.wikipedia.org/wiki/Theodore_I_Laskaris#/media/File:Theodore_I_Laskaris_miniature.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 12. Цар Јован III Ватац

https://en.wikipedia.org/wiki/John_III_Doukas_Vatatzes#/media/File:John_III_Doukas_Vatatzes.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 13. Цар Михаило VIII Палеолог:

[https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_VIII_Palaiologos#/media/File:Michael_VIII_Palaiologos_\(head\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_VIII_Palaiologos#/media/File:Michael_VIII_Palaiologos_(head).jpg) (приступљено 25.07.2019.)

Слика 14. Цар Андроник II Палеолог

[https://en.wikipedia.org/wiki/Andronikos_II_Palaiologos#/media/File:Andronikos_II_Palaiologos_\(head\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Andronikos_II_Palaiologos#/media/File:Andronikos_II_Palaiologos_(head).jpg) (приступљено 20.08.2019.)

Слика 15. Цар Андроник и краљ Милутин, фреска из манастира Хиландар

<https://www.facebook.com/RadicRadivoj/photos/a.1344166912362662/724161654363194/?type=3&theater> (приступљено 25.07.2019.)

Слика 16. Цар Михаило IX Палеолог

https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_IX_Palaiologos#/media/File:Michael_IX_Palaiologos.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 17. Цар Андроник III Палеолог

https://en.wikipedia.org/wiki/Andronikos_III_Palaiologos#/media/File:Andronikos_III_Palaiologos.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 18. Цар Јован V Палеолог

https://en.wikipedia.org/wiki/John_V_Palaiologos#/media/File:John_V_Palaiologos.jpg (приступљено 20.08.2019.)

Слика 19. Цар Јован VII Палеолог

https://en.wikipedia.org/wiki/John_VII_Palaiologos#/media/File:John_VII_Palaiologos.gif (приступљено 20.08.2019.)

Слика 20. Цар Манојло II Палеолог

https://en.wikipedia.org/wiki/Manuel_II_Palaiologos#/media/File:Manuel_II_Paleologus.jpg (приступљено 20.08.2019.)